

**Kashmir Series of Texts and Studies.**

**No. LIII.**

—>◊◀—  
**THE  
SVACCHANDA TANTRAM**

WITH COMMENTARY

BY

**KSHEMARĀJA.**

EDITED

BY

**PANDIT MADHUSŪDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.**

**VIDYĀVĀRIDHI,**

**Superintendent Research Department,**

**His Highness' Government**

**JAMMU & KASHMIR,**

**SRINAGAR.**

—>◊◀—  
Published under the Authority of the Government of  
His Highness Rājarājes'vara Mahārājādhirāja

**S'ri MAHĀRĀJA HARISINGHJI BAHĀDUR,**

**G. C. I. E., K. C. V. O.,**

**MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR.**

**Volume V**

**(Part B)**



**BOMBAY:**

**PRINTED AT THE 'NIRNAYA SAGAR' PRESS**

**1933. A. D.**

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो  
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।  
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेशान्  
देशेऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्ववन्द्यत्वमाप ॥ १ ॥  
तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे  
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।  
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं  
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

# श्रीखच्छन्दतन्त्रम् ।

श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यटीकोपेतम् ।

१६१

श्रीराजराजेश्वर-महाराजाधिराज-कश्मीरनरेन्द्र-श्रीहरिसिंहजी-  
बहादुराज्ञया

रिसर्च-कार्यालयाध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदनकौल-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संशोधनादिसंस्करणोत्तरं

संपाद्य

मुम्बय्यां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतम् ।

पञ्चमो भागः ( उत्तरार्धम् )



संवत् १९९०.

काश्मीर-श्रीनगर

खैस्ताब्दः १९३३.

(अस्य ग्रन्थस्य मुद्रापणाद्यधिकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः स्वायत्तीकृताः सन्ति)

( All rights reserved. )

Printed by Ramohandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,  
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Pandit Madhusudan Kaul Shastri, M. A., M. O. L.,  
for the Research Department,  
Jammu and Kashmir Government, SRINAGAR.

६७४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् ।

एवमपरशिवतत्त्वान्तमध्वपरिमाणमुक्त्वा  
विश्वव्यापिनि परमशिवतत्त्वे न परिमाण-  
मस्तीत्याह

अप्रमेयं ततो ज्ञेयं  
शिवतत्त्वं वरानने ।

ततो व्यापिनीसमनान्तादध्वन ऊर्ध्वं यत्  
श्रेयोरूपं तत्त्वं पारमार्थिकं स्वतन्त्रप्रकाशान-  
न्दघनं परमशिवरूपं, तदप्रमेयं परप्रमात्रेरू-  
पमित्येवं ज्ञेयं निश्चेतव्यं, नतु इतरतत्त्ववदु-  
त्तरोत्तरप्रमाणाधिक्यकलनया कलनीयम् ।  
एवं चाभिदधदेवमादिशति—यत्समनान्तं विश्वं  
यथोक्तप्रक्रियया प्रमेयीकुर्वन्नेव परप्रमात्रा-  
त्मनि स्वप्रकाशचिदानन्दघने परमशिवपदे  
समाविशेदिति ॥

एवं प्रसङ्गादुक्त्वा जलतत्त्वादौ भुवनस्थितिं  
प्रकटयितुमाह

भुवनानि प्रवक्ष्यामि

अप्तत्त्वादावनुक्रमात् ॥६७४॥

तथा

आकारं विभवं चैव  
भुवनानेकविस्तरम् ।

आकारः संस्थानम् । विभवो विभूतिः । भुवनानेकस्य तत्तत्प्रधानभुवनानुलग्नस्य भुवनसमूहस्य विस्तारो दशसंख्याकृतं वैतल्यम् ॥

एतच्च पारमेश्वरव्यतिरेकेण नान्यत्र दृष्टमित्याह

यन्न दृष्टं पशुज्ञानैः

कुपथभ्रान्तदृष्टिभिः ॥६७५॥

स्वतत्रचिद्धनानन्दात्मकपरभैरवस्वस्वभावाख्यातिपाशपाशितत्वात् संकुचितदृक्शक्तीनां ज्ञानानि ज्ञायतेऽभिलषितं पशुभिः यैस्तैः पशुशास्त्रैः यन्न ज्ञातं तथा कुपथेन परिमितक्लेशमात्रप्रशमकारिणा, नतु परिपूर्णपदप्राप्तिप्रदेन उपायप्रदर्शनेन भ्रान्ता लब्धातात्त्विकप्रकाशा दृष्टिज्ञानं प्रतिपद्यमानं येषां तादृग्भिः ॥ ६७५ ॥

६७७ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २८३

तान्येतानि पशुज्ञानानि लेशतो दर्शयि-  
तुमाह

यन्न सांख्यैर्न योगैर्वा  
न चैव पाञ्चरात्रिकैः ।

प्रकृतिपुरुषयोरविवेकमात्रात् संसारो वि-  
वेकात्तु मुक्तिरितीदृग्ज्ञानैः सांख्यैः अत्रैव चि-  
त्तैकाग्र्यात्मयोगावेशसंप्राप्यद्रष्टृस्वरूपावस्थि-  
त्यात्ममुक्तिवादिभिर्योगशास्त्रस्थैः षड्विंशतित-  
त्त्वरूपमहाविभूत्यात्मकवासुदेवाख्यपरप्रकृति-  
परिणामात्मकप्रकृत्यादिजगद्वादिभिः पाञ्चरा-  
त्रिकैर्यन्न दृष्टमिति संबन्धः ॥

तथा

स्वभाववादिभिर्नापि  
नच कर्मप्रवादिभिः ॥ ६७६ ॥  
नापि संशयवादैश्च  
नग्नक्षपणकादिभिः ।

पृथिव्यादयः स्वभावेन तनुकरणभुवनादि-

कार्यार्थं प्रवर्तन्ते न पुनरत्रेश्वरः प्रवर्तकोऽस्ती-  
त्येवं वदद्भिः स्वभाववादिभिः, कर्मैव विश्व-  
कारणं नान्यदित्याचक्षाणैः कर्मप्रवादिभिः,  
दैवं पुरुषकारो वा विश्वकारणमिति ब्रुवाणैः  
संशयवादिभिः

‘जीवाजीवास्रवाश्चैव संवरो विवरस्तथा ।

बन्धो मोक्षश्च सप्तैते सप्तभङ्गीविचित्रिताः ॥’

इति वचनव्यक्त्या अनादिसिद्धो बन्धो मो-  
क्षश्च । त्रिविधो जीवः; अजीवस्तु स्थावरं,  
पुद्गलो देहः, धर्मोऽधर्मो भुवनाद्यधिकरणं  
लोकाकाशो मुक्तपुद्गलस्थानमलोकाकाशश्चेति  
षड्विधा शब्दादिविषया विकल्पवृत्तिः सुखदुःखा-  
दिसंभिन्ना विकल्पकप्रशमनरूपा; आ सम-  
न्तात् स्रवति प्रसरत्यजस्रमित्यास्रवः यमनिय-  
मादिनियमितेन्द्रियवृत्तिपूर्वममलपुद्गलरूपध्या-  
नं; सम्यग्वृणीते जीवानिति संवरः केशोल्लुञ्चन-  
तप्तशिलापतनमलधारणादिसमस्तदुःखानुभवः  
प्राक्संचिताशुभसंचयस्य निर्झर इव विध्वंसको  
विवरः; लोभमोहशोकादिलोहपञ्जर इवालाबु-



६७८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । २८५

पात्राणां निमज्जकः पुद्गलानामावारको बन्धः;  
तदावरणव्यपगमे सुखसंविदात्मकपुद्गलोन्म-  
जनमलोकाकाशो मोक्षश्चेति जीवाजीवादिप-  
दार्थसप्तकवादिभिः १ स्यादस्ति, २ स्यान्नास्ति,  
३ स्यादस्ति च स्यान्नास्ति च, ४ स्यादनिर्वाच्यं,  
५ स्यादस्ति च निर्वाच्यं, ६ स्यान्नास्ति च नि-  
र्वाच्यं, ७ स्यादस्ति च नास्ति चानिर्वाच्यं चेति  
सप्तभिरेव भङ्गीभिरनिश्चितमेव सर्वं वदद्भिः  
नग्नक्षपणकादिभिर्यत्र दृष्टमिति संबन्धः ॥

तथा

न भूतवादिभिश्चैव

पृथिव्यसेजोवायुरिति भूतचतुष्टयमेव प्रत्यक्ष-  
दृष्टमस्तीति कथयद्भिश्चार्वाकैः ॥

नापि स्याल्लौकिकैरपि ॥६७७॥

वार्तादण्डनीतिमात्रनिष्ठैः ॥ ६७७ ॥

न चात्मचिन्तकैर्वापि

‘पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥’ (ऋ०१०।१०)  
इत्यादि चिन्तयद्भिर्वैदिकैः

नच तर्कप्रवादिभिः ।

‘अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।’  
(न्या० सू० १।४०)

इत्यूहरूपेण तर्केण व्यवस्थां कुर्वद्भिः ॥

नच वैशेषिकैर्वाऽपि

षट्पदार्थपरायणैः ॥६७८॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यप-  
दार्थषट्कमेव तत्त्वमित्यभिदधद्भिः कणादशिष्यैः ॥

नचापि न्यायवादैश्च

प्रमाणादिपदार्थषोडशकतत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-  
साधिगमो भवतीति ब्रुवाणैर्नैयायिकैः ॥

हेतुदृष्टान्तवादिभिः ।

नच यदृष्टमिति स्थितमेव ।

‘तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्यातेऽर्थे विदुषो नान्यो हेतुरेव हि केवलः ॥’

इत्यारटद्भिः सौगतैः ॥

नाप्येकजन्मवादैश्च

वर्तमानमेवेदमेकं जन्म, नतु जन्मान्तर-  
मभूत् भावि वेत्युदितवद्भिः ॥

६८२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २८७

नचाप्येकत्ववादिभिः ॥६७९॥

पारमेशशास्त्रप्रतिपादितस्वप्रकाशस्वतन्त्रचि-  
दद्वयवादव्यतिरेकेण सत्ताद्यद्वयवादिभिः ६७९

न धूर्तवादैर्लोकैर्वा

सुपरिज्ञातमैश्वरम् ।

धूर्तविरचितम्लेच्छादिशास्त्रनिष्ठैः । ईश्वरेण  
शिवभट्टारकेण प्रोक्तमस्तत्त्वादिभुवनानामाका-  
रविभवविस्तारादिकं यत् सांख्यादिभिर्धूर्तलो-  
कपर्यन्तैर्न कैश्चिदपि परिज्ञातं, तत्ते वक्ष्यामीति  
प्रोक्तेनैव संगतिः ॥

नचेयन्त एव वादिनः, अपितु

इत्येवंवादिनां तेषां

वादानां तु शतत्रयम् ॥६८०॥

त्रिषष्टिरधिकाश्चान्ये

वादिनां भ्रान्तचेतसाम् ।

अज्ञानतिमिरान्धाना-

मुन्मीलनकृदुत्तमम् ॥६८१॥

संसारपङ्कमज्ञानां

नौरिवोत्तारणं परम् ।

महामोहतमोऽन्धानां  
 तमोनुदमिदं परम् ॥ ६८२ ॥  
 परमेशमुखोद्भूतं  
 यन्मया प्राप्तमद्भुतम् ।  
 ज्ञानामृतमिदं दिव्यं  
 नानाभुवनविस्तरम् ॥६८३॥  
 शृणुष्वैकमना देवि  
 विचित्राकारमद्भुतम् ।

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंप्रकारं वदतां  
 वादिनां संबन्धिनो ये वादास्तेषां मध्ये जला-  
 दिशिवान्तगततत्तद्भुवनाद्यध्ववेद्यीकरणप्रतिपा-  
 दनेन तावद्वेद्यवेदकपरभैरवात्मकमहाप्रमातृप-  
 दसमावेशप्रदमिदं ज्ञानामृतम् । अज्ञानतिमि-  
 रेण तत्त्वावेदनान्धकारेण अन्धा अनुन्मीलि-  
 तदृक्शक्तयः तत एव भ्रान्तचेतसः तेषां शक्ति-  
 पाततः प्राप्तं सत् उन्मीलनकृत् स्वस्वभावोन्मे-  
 षकम् । तथा संसारकर्दमे मग्नानां नौरिवोत्ता-

६८५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २८९

रणं परं पारप्रापकम् । महामोहो विषयेषु अलं-  
कारवस्त्रख्यादिषु आत्माभिमानः, तमः पुर्यष्टके  
आत्माभिमानः, आभ्यां मोहतामिस्रान्धतामि-  
स्त्रा लक्ष्यन्ते । एवमेभिरन्धीकृतानां तमोनुदमि-  
त्यज्ञाननाशनम् । परमेशमुखोद्भूतमिति परभैर-  
वादेव शक्तिसदाशिवादिक्रमेणायातं सत् मया  
कैलासवासिना प्राप्तमिति श्रीश्रीकण्ठात् लब्ध-  
दीक्षेण अधिगतम् । अद्भुतं निभाल्यमानं स-  
द्विस्मयमुद्रानुप्रवेशनेन परभैरवस्वरूपाभिव्य-  
ञ्जकम्, अत एव दिव्यम् । नानाभुवनानां प्रति-  
पाद्यमानानां विस्तारो विभवादिप्रपञ्चो यत्र  
तत्तादृशम् । ज्ञानामृतप्रतिपादकमिदं शास्त्रमेव  
ज्ञानामृतम् । एकाग्रमनाः शृण्वित्यनेन परमो-  
पादेयतां ध्वनति ॥

अद्भुतत्वं भुवनानां स्पष्टयति

अनन्तो भुवनव्रात-

स्त्वव्युच्छेदाद्यवस्थितः ॥६८४॥

मधुकोशजालकव-

त्तथा भूरिचयावृत्तिः ।

अव्युच्छेदान्नैरन्तर्येण । मधुकोशे मधुम-  
क्षिकाणां गोलकाकृतावाश्रये यानि जालकानि  
उपर्युपरि वर्तुलाकृत्या स्थितानि । भूरिचयावृ-  
त्तिरिति विततया परस्परमावार्यावारकतयाव-  
स्थितः ॥

किञ्च

मीनशंखकुलायाभं

दाडिमीबीजवत्स्थितम् ॥६८५॥

कदम्बकेसरनिभं

पुराणां तु समूहकम् ।

कुलायमालयः । दाडिमीबीजवदिति अति-  
निविडगर्भार्थस्थितम् ॥

किञ्च

महासेनावासकव-

द्वने तरुसमूहवत् ॥ ६८६ ॥

निरन्तरमनन्तानि

भुवनानि वरानने ।

६९० श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २९१

नानाकाराणि चित्राणि

सर्वरत्नमयानि च ॥६८७॥

महती चासौ सेना च महासेना, तस्या  
आवासकः शिविरं, तद्वत् । आकारः संस्थानम् ।  
विचित्राणि विविधशोभाभाञ्जि ॥ ६८७ ॥

तथा

परिमण्डलानि दीर्घा-

प्यर्धचन्द्राकृतीनि च ।

पुरुषाकृतीनि चान्यानि

नन्द्यावर्ताकृतीनि च ॥६८८॥

पर्वताकृतिरूपाणि

गजयूथाकृतीनि च ।

शरावाकृतीनि चान्यानि

ज्वालारूपाकृतीनि च ॥६८९॥

महाविमानरूपाणि

त्रिशूलाकृतिमन्ति च ।

मुरजाकृतीनि चान्यानि

व्यश्राकृतिपुराणि च ॥६९०॥

महापुरुषरूपाणि

शतशृङ्गाकृतीनि च ।

सहस्रशृङ्गावर्तानि

तथान्यानि वरानने ॥६९१॥

कोटिशृङ्गाणि चान्यानि

असंख्यशिखराणि च ।

वृत्तानि चतुरश्राणि

त्रिकोणान्यपराणि च ॥६९२॥

परिमण्डलानि सन्ति दीर्घाणीति पश्चात्परिमण्डलानि अग्रे तु दीर्घाणि, अत एव वृत्तानीत्यनेन न पुनरुक्तता । नन्द्यावर्तः संनिवेशविशेषः । मुरजाकृतीनां भुवनानां त्र्यश्राकृतीनि पुराणि गृहा येषामिति विशेषणं, तेन त्रिकोणानीत्यपुनरुक्तम् । महापुरुषः

‘पृथुवक्षा दीर्घबाहूरुश्च.....।’

इत्यादिरूपः । पुरुषाकृतीनीति तु सामान्योक्तिः ॥ ६९२ ॥



किंच

दिव्यचित्रपताकानि

दिव्यघण्टाध्वजानि च ।

भेरीनादस्वराढ्यानि

दिव्यगीतध्वनीनि च ॥६९३॥

दिव्यदुन्दुभिनादानि

महावेणुस्वनानि च ।

नानावादित्रघोषाणि

भुवनानि च सर्वदा ॥६९४॥

इत्थमेषां विभूतिमुक्त्वा वर्णमाह

शुक्लानि स्फटिकाभानि

पद्मरागाकृतीनि च ।

चन्द्रकान्तसवर्णानि

मुक्तादामनिभानि च ॥६९५॥

लाक्षारससवर्णानि

कानिचिद्वरवर्णिनि ।

इन्द्रगोपकवर्णानि

इन्द्रनीलनिभानि च ॥६९६॥

नीलोत्पलसवर्णानि

विद्युत्पुञ्जनिभानि च ।

बालादित्यसवर्णानि

पद्मगर्भनिभानि च ॥६९७॥

चन्द्रप्रभानि चान्यानि

चन्द्रकोटिनिभानि च ।

मध्याह्नार्कसवर्णानि

सूर्यकोटिनिभानि च ॥६९८॥

अशोकस्तवकाभानि

हरितालनिभानि च ।

शक्रचापसवर्णानि

गोक्षीरधवलानि च ॥६९९॥

सिन्दूरकुङ्कुमाभानि

गोरोचननिभानि च ।

तप्तहेमसवर्णानि

निर्धूमाग्निनिभानि च ॥७००॥

शङ्खपाण्डुरवर्णानि

कानिचिद्भुवनानि च ।

७०३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २९५

नानावर्णानि चान्यानि

नानारूपाकृतीनि च ॥ ७०१ ॥

इन्द्रगोपकः खद्योतकः । एतानि च जलत-  
त्त्वाद्नाश्रितशिवतत्त्वान्तमीदृंशि उक्तानि ॥

यतः

एतेषां परतो देवि

व्यापकं परमं पदम् ।

अप्रमेयमसंख्येय-

मगम्यं सर्ववादिनाम् ॥७०२॥

अप्रमेयमिदन्तर्यां परिच्छेत्तुमशक्यं यतः  
संख्ययापि निर्देष्टुमशक्यम् । अतश्च शैवशास्त्र-  
ज्ञव्यतिरेकेण प्रागुक्तानां सर्ववादिनामगम्यम-  
प्राप्यम् ॥ ७०२ ॥

तदाह

विना प्रसादादीशस्य

ज्ञानमेतन्न लभ्यते ।

नचापि भावो भवति

दीक्षामप्राप्य देहिनाम् ॥७०३॥

शक्तिपाततो लब्धमाहेश्वरदीक्षाणामेतज्ज्ञानं लब्धं सत् प्ररोहति नान्यथेत्यर्थः ॥ ७०३ ॥

एतदेव स्पष्टयति

यदा तु कारणाच्छक्ति-

र्भवेन्निर्वाणकारिका ।

शिवेच्छया प्रपद्येत

दीक्षां ज्ञानमयीं शुभाम् ७०४

मन्त्रयोगात्मिकां दिव्यां

तदेति मध्ये व्याकार्यम् । कारणात्परमशिवात् निर्वाणकारिका शक्तिर्भवेत् अनुग्राह्यस्योन्मज्जति तदा सोऽनुग्राह्यो दीक्षां प्रपद्येत । दीक्षां ज्ञानमयीमित्यनेन प्रोक्तवक्ष्यमाणसमस्ताध्वमेयीकरणलब्धपरप्रमातृपदानुप्रवेशाभिव्यक्तिदां, शुभां जीवन्मुक्तिरूपां, ज्ञानमयीमित्यनेन क्रियादीक्षयापि ज्ञानसारतैवेत्यादिशति । मन्त्रेण मननत्राणधर्मिणा योगः ऐक्यं यस्यां, दीक्षायां हि मन्त्राराधनात् तत्तादात्म्यं भवति । दिव्यामिति वैष्णवादिदीक्षाभ्योऽभ्यधिकप्रभावाम् ॥

७०६ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २९७

इत्थं ज्ञानमयीं दीक्षामासाद्य

ततो मोक्षं व्रजेत्पशुः ।

जीवन्मुक्तिं लभते पशुरिति प्रागवस्था-  
नुवादः ॥

यदि तु इयद्विश्ववेद्यवेदनतः परां वेदक-  
भुवं नारोहति, तदा न मुच्यत इत्याह

नान्यथा मोक्षमायाति

अपि ज्ञानशतैरपि ॥ ७०५ ॥

पूर्वनिर्दिष्टरूपैः ॥ ७०५ ॥

अतश्च

यस्य प्रकाशितं सर्वं

शिवेनानन्तरूपिणा ।

स एव मोक्षं व्रजति

प्रकाशितमित्यनेन भुवनाध्वज्ञानेनाभिव्य-  
क्तिं नीतम् । अनन्तरूपिणा अशेषशरीरेण ।

का अस्य मोक्षप्राप्तिरित्याह

शिवः सर्वमहेश्वरः ॥ ७०६ ॥

शिव इति प्राप्ताद्वयप्रकाशानन्दघनश्रेयो-

रूपः, तत एव ब्रह्माद्यनाश्रितान्ताधिष्ठातृत्वात्  
सर्वेषां महानीश्वरः ॥ ७०६ ॥

किंच

तेनेदं ज्ञानमुख्यं तु

पुरा प्रोक्तं मया तव ।

तेनेति सर्वमहेश्वरात्मकपरस्वरूपेण मया  
कैलासवासिना देव्याः परशक्तिरूपायाः पुरा  
प्रोक्तमित्यनेन परस्वरूपप्रत्यभिज्ञापनया देवी-  
मुन्मिषत्स्वस्थानां कुर्वन्नेतद्वृंहयन् प्रोक्तज्ञान-  
दीक्षातो मुक्तः परमेश्वर उमापतिश्चैकं तत्त्व-  
मिति । अतश्च तन्नावतारपटलोक्तपरसंबन्धसा-  
रतैव सर्वत्रेति दर्शितं भवति ॥

एतच्च

संसारार्णवमग्नानां

नौरिवोत्तारणं परम् ॥७०७॥

यत एतत्

महामायाञ्जनातीतं

मायोपरि महामाया सदाशिवादीनामपि

७०८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । २९९

समुचितसंकोचोत्थापिका शून्यातिशून्यरूपा  
शक्तिस्तत्कृतमञ्जनमावरणमप्यतीतम् ॥

अत एव

अज्ञातं पशुगोचरे ।

पशूनां मायाञ्जितत्वात् ॥

किंचेदम्

अनन्तं पारमक्षोभ्यं

सुबोधं परमेश्वरम् ॥ ७०८ ॥

अनन्तं देशकालाकारानवच्छिन्नम् । पारं च  
मायापर्यन्तात्मकम् । स्वतन्त्रचिदेकघनाकारत्वान्न  
केनचित् क्षोभणीयमपितु उल्लासनविलोपन-  
क्रमेण विश्वक्षोभकम् । सुबोधमिति

‘दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते ।

तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्सते ॥’ (४।१३)

इति श्रीस्पन्दनिरूपितनीत्या विश्वप्रमेयीकर-  
णेन सुखोपायप्राप्यं स्वप्रकाशस्वरूपात्मक-  
त्वात् अथच इदं पारमेश्वरं ज्ञानं शास्त्रं शतको-

टिप्रविस्तीर्णत्वादनन्तपारं वाद्यन्तरैः क्षोभयितुमशक्यम् ॥ ७०८ ॥

तदीदृशं

परमेशमुखोद्गीर्णं

यन्मया प्राप्तमद्भुतम् ।

तत्

वक्ष्ये ज्ञानामृतमिदं

शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥७०९॥

शृणुष्वेति पुनरपि सावधानत्वग्राहिकयोक्त्या देवीं प्ररोचनायाभिमुखीं कुर्वन्नस्य ज्ञानस्य परमोपादेयतामेव प्रथयति ॥ ७०९ ॥

तत्र

ऊर्ध्वं वै ब्रह्मणोऽण्डस्य

पुरैकादशकं स्थितम् ।

एकादशानां रुद्राणां

युगान्ताग्निसमत्विषाम् ॥७१०

ऊर्ध्वमिति शतरुद्रपुराणि अतिक्रम्य, एकादशानामपि प्रागुक्तानां श्वेतादीनां वीरभ-



७१३ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३०१

द्रान्तानां युगान्ताग्निसमत्विषामेषामतिदीप्त-  
त्वात् ॥ ७१० ॥

एवं शतरुद्राधिपतेर्वीरभद्रस्य सपरिवारस्य  
भुवनानि उक्त्वा, तदुपरि श्रीभद्रकालीपुरमाह

अथोर्ध्वे भुवनं देव्याः

कथयामि वरानने ।

इन्द्रनीलमयं दिव्यं ॥ ७११ ॥

समन्तात्परिमण्डलम् ॥ ७११ ॥

तस्मिन्भगवती देवी

भद्रकाली व्यवस्थिता ।

सा च तत्र

वसतीन्दीवरश्यामा

स्निग्धकङ्कुटसप्रभा ॥ ७१२ ॥

सूर्यमण्डलरूपाभ्यां

कुण्डलाभ्यामलंकृता ।

पौर्णमास्यां यथा संध्या

चन्द्रार्काभ्यां विराजते ॥ ७१३ ॥

कङ्कुटं रञ्जनद्रव्यविशेषः ॥ ७१३ ॥

अस्याश्च

राजते च महाहारः

स्तनाभ्यामन्तरे स्थितः ।

असिताञ्जनशैलाभ्यां

मध्ये स्रोतोवहा यथा ॥७१४॥

स्तनाभ्यां शैलाभ्यां चेति सहार्थे तृ-  
तीये ॥ ७१४ ॥

किञ्च अस्याः

चतुर्भिश्च धृतं पीठं

सिंहैरमितविक्रमैः ।

पीठमासनम् ॥

तत्र च

सर्ववज्रमये दिव्ये

दिव्यरत्नविभूषिते ॥७१५॥

आसने सुप्रभे देवी

जात्यञ्जनसमप्रभा ।

शुक्ले हिमवतः शृङ्गे

नीलमेघ इव स्थिता ॥७१६॥

किंच

सर्वरत्नमयी दिव्या  
रशनास्या विराजते ।

इयं च देवी

पीतमाल्यांशुकवती  
शर्वरीवारुणोदये ॥ ७१७ ॥

शर्वरी रात्रिः कृष्णा अरुणोदयसमये  
संध्यारागरञ्जिता भवति ॥ ७१७ ॥

देव्या रुद्रशक्तित्वात्

तृतीयं नयनं तस्या  
ललाटस्थं विराजते ।

उदयस्थ इवादित्यो  
रश्मिजालविभूषितः ॥ ७१८ ॥

किंच

उच्छ्रितेनातपत्रेण  
सा श्वेतेन विराजते ।

कृष्णमेघोपरिस्थेन  
चन्द्रेणेव विभावरी ॥ ७१९ ॥

एषा च देवतारूपाणां  
 कोटिकोटिसहस्रेण  
 स्त्रीणां तु परिवारिता ।  
 आवृता चन्द्रलेखेव  
 नक्षत्रैस्तु नभस्तले ॥७२०॥

एताश्च

कुमुदोत्पलवर्णाश्च  
 हेमश्यामाश्च योषितः ।  
 प्रियङ्गुकलिकाश्यामा-  
 श्चन्द्रगौर्यः सयौवनाः ॥७२१॥

पद्मावदातरूपिण्यः  
 पीनश्रोणिपयोधराः ।

हावभावविधिज्ञास्तु  
 नृत्तगीतविशारदाः ॥७२२॥

वीणावेणुमृदङ्गाद्यै-  
 र्वंशवादित्रनिःस्वनैः ।

उपासीनास्तु तां देवीं  
 रमन्ते तत्र योषितः ॥७२३॥

७२६ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकौपेतम् । ३०५

हावश्रेष्ठालाञ्छनः, भावस्तु तत्तच्चेष्टाद्युदितः  
सात्त्विको धर्मः ॥ ७२३ ॥

तदेतद्देव्याः संबन्धि

एवं विद्धि जयं नाम  
भुवनं तु वरानने ।

एषा च सा देवी

या दुर्गेति स्मृता लोके  
ब्रह्माण्डोदरवर्तिनी ॥७२४॥

विष्णुना तपसा पूर्व-  
माराध्य परमेश्वरम् ।

अवतारिता वधार्थाय

महिषस्य महात्मनः ॥ ७२५ ॥

महात्मनः महाशरीरस्य ॥ ७२५ ॥

महिषस्य माहात्म्यं प्रकटयति

येन चैकेन शृङ्गेण

भगवान् हिमवान् गिरिः ।

शुष्कपर्णमिव क्षिप्तः

भगवानिति देवतात्मा ॥

सोऽयमीदृशो महिषासुरः

भगवत्या विनाशितः ॥७२६॥

कथमित्याह

सा तं विनाशयेद्देवी

तमः सूर्य इवोत्थितः ।

किंच

सा देवी सर्वदेवीनां

नामरूपैश्च तिष्ठति ॥ ७२७ ॥

योगमायाप्रतिच्छन्ना

योगात्परतत्त्वैक्यादुत्थिता या माया स्वरूपगोपना, तथा प्रतिच्छन्ना स्थगितपरस्वरूपा । सर्वदेवीनां संबन्धिना नामरूपप्रपञ्चेन स्थितेत्यर्थः ॥

किंचैषा ब्रह्माण्डमवतीर्णा सती

कुमारी लोकभाविनी ।

भगवच्छक्तिरेषा परानुपभोग्यत्वात् कुमारी-

७३० श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३०७

त्वमाश्रित्य स्थिता । तादृशी च असौ लोका-  
न्भावयति अभीष्टफलेन सफलान्संपादयति ॥

इत्थंमाकृतियुक्ताप्येषा वस्तुचिन्तायां

अचिन्त्या चाप्रमेया च

अन्यत्र परिपठ्यते ॥ ७२८ ॥

अन्यत्रेति तात्त्विके तत्स्वरूपनिरूपणपरे  
तत्र तत्र शास्त्रे ॥ ७२८ ॥

किंचैषा

विष्णुना सहिता देवी

कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।

भगिनीत्वेन चायाति

नामरूपविपर्ययैः ॥ ७२९ ॥

मन्वन्तरे मन्वन्तरे

तथा चैव युगे युगे ।

रक्षणार्थं हि लोकानां

मातेव हितकारिणी ॥ ७३० ॥

कल्पादिस्वरूपमेकादशे व्यक्तीभविष्यति ।

नामरूपविपर्ययरिति नानानामरूपभोगैः ७३०

उपसंहरति

इत्याख्यातं तु भुवनं  
जयं नाम वरानने ।

अतश्च

तद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति

तस्या मण्डलदीक्षिताः ॥७३१॥

मण्डलशब्देन तदधिकरणं भुवनं तत्प्रा-  
प्त्यर्थम् ॥ ७३१ ॥

तदित्थं दीक्षापूर्वभक्तिक्रमलभ्यमेतत्, ना-  
न्यथेत्याह

नचैतत्तपसा प्राप्यं

न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।

न दानैर्विविधैश्चापि

शक्यं प्राप्तुं वरानने ॥ ७३२ ॥

किन्तु

प्रसादाद्देवदेवस्य

शशाङ्काङ्कितमौलिनः ।



दीक्षां प्राप्य प्राप्नुवन्ति  
जयमित्यनुवर्तते ॥

नचैतज्ज्ञानप्राप्तिमेव दीक्षिताः, अपितु  
मण्डलं चक्रवर्तिनाम् ॥७३३॥

मन्त्रमन्त्रेश्वरादीनामपि मण्डलमेतदीक्षातः  
प्राप्नुवन्ति । मण्डले इति सप्तमीपाठे प्राप्तिर्भ-  
वतीति योजना कार्या ॥ ७३३ ॥

नच केवलं दीक्षितेभ्यो देवी स्वमण्डलप्राप्तिं  
विद्येशपदप्राप्तिं च ददाति, यावत्

निर्बीजदीक्षया मोक्षं  
ददाति खलु देहिनाम् ।

निर्बीजदीक्षया मोक्षं ददाति, किमङ्ग स-  
बीजया ॥

यतः

सा मुक्तिदीक्षा परमा  
विधिवत्परिकीर्तिता ॥ ७३४ ॥

विधिवदिति समयपाशशुद्ध्यन्तेन विधि-  
नेत्यर्थः ॥ ७३४ ॥

किंच

विद्येशावरणे दीक्षा

यावती क्रियते नृणाम् ।

तावतीं गतिमाप्नोति

भुवनेऽत्र वरानने ॥ ७३५ ॥

यावती यादृशभोगप्रापिका । आप्नोती-  
त्यर्थात् दीक्षितः । यावतीं कुरुते इति तु स्पष्टः  
पाठः । अत्रेति श्रीभद्रकालीभुवने ॥ ७३५ ॥

अथैतद्भद्रकालीभुवनादूर्ध्वं

भुवनानि तदीशांश्च

संस्थानानि यथाक्रमम् ।

कथयिष्यामि ते सर्वं

शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ ७३६ ॥

संस्थानानि भुवनसंनिवेशाः ॥ ७३६ ॥

भद्रकाल्याः परो देवो

रुद्रक्रोधसमुद्भवः ।

कोटिमात्रेण देवेशि

युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ७३७ ॥

७४१ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३११

युगान्ताम्बुदवृन्दोत्थ-

गर्जितध्वनिनिःस्वनः ।

शतबाहुर्महातेजा

दिव्याभरणभूषितः ॥ ७३८ ॥

शिरसीन्दुधरः श्यामो

नीलाञ्जनसमद्युतिः ।

शिखिकण्ठनिभः किञ्चि-

त्किञ्चिदापाण्डुलोहितः ॥ ७३९ ॥

चाषजीमूतवर्णश्च

अतसीपुष्पसंनिभः ।

इन्द्रनीलनिभः किञ्चि-

त्किञ्चिद्भृङ्गनिभाकृतिः ॥ ७४० ॥

जात्यञ्जननिभाकारो

रुद्रैकादशिकान्वितः ।

रुद्रैकादशिका

अत्र चाङ्गारकः सर्पिनैर्ऋतः..... । ( ४९० )

इत्यादिना या पूर्वमुक्ता, सैवेह पररूपेण स्थिता ॥

किंच

युतं कोटिसहस्रेण

रुद्राणां च महात्मनाम् ॥ ७४१ ॥

भुवनं तस्य देवस्य

विजयं नाम विश्रुतम् ।

इन्द्रनीलनिभं दिव्यं

सर्ववज्रनिभं महत् ॥ ७४२ ॥

वज्रनिभत्वं सारप्रकर्षात् ॥ ७४२ ॥

अत्र च

दशकोटिसहस्राणि

रुद्राणां वरवर्णिनि ।

मुख्यानि स्थितानि ॥

एतच्च भुवनम्

अन्तर्भुवनसंघातै-

रन्यैश्च परिवारितम् ॥ ७४३ ॥

नीलोत्पलदलश्यामैः

शिखिकण्ठनिभैस्तथा ।

अन्यच्च

रुद्रैर्दिव्यैर्महावीर्यैः

समन्तात्परिवारितम् ॥ ७४४ ॥

प्रधानानामपि प्रधानभूतैरित्यर्थः ॥ ७४४ ॥

किंच

स्तुतिभिर्मङ्गलैर्गीतै-

नृत्तवादित्रवादितैः ।

पणवैर्वेणुवीणाभि-

र्भेरीझल्लरिगोमुखैः ॥ ७४५ ॥

पटहैः काहलैश्चैव

शङ्खदुन्दुभिपीलुकैः ।

मृदलैस्तद्वरीभिश्च

तालकैर्मुंरजैस्तथा ॥ ७४६ ॥

मौन्दकाहलटङ्कैश्च

तमिलद्रघटादिभिः ।

वादित्रैर्वलिगतैस्तालै

रोटनैर्मुखमृदलैः ॥ ७४७ ॥

भूतैर्भूतगणै रुद्रै-

र्जल्पितैः पठितैस्तथा ।

ध्यायद्भिश्च जपद्भिश्च

धावद्भिश्चेष्टितैस्तथा ॥ ७४८ ॥

मयूरकोकिलारावा-

न्मुञ्चद्भिश्च तथापरैः ।

नानारुतविलासैश्च

विकुर्वद्भिर्महात्मभिः ॥ ७४९ ॥

आवृतस्तैर्महातेजा

मयूखैरिव भास्करः ।

गजवक्रैः सिंहवक्रै-

रश्ववक्रैः शुभाननैः ॥ ७५० ॥

गोकर्णैर्गोमुखैश्चान्यै-

र्द्दीपिऋक्षमुखैस्तथा ।

व्याघ्रवानरवक्रैश्च

भगवान्पर्युपास्यते ॥ ७५१ ॥

वीरभद्रो महातेजा

युगान्ताग्निसमप्रभः ।

७५४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ३१५

पीलुकमृदलकद्रघटादयो वाद्यविशेषा इह  
प्रसिद्धाः । तृतीयाश्चैता यथायोगमित्थंभूतल-  
क्षणे कर्तरि करणे हेतौ च योज्याः ॥

किंच

आसनं तस्य देवस्य

सर्ववज्रमयं महत् ॥ ७५२ ॥

दशयोजनविस्तीर्णं

चतुरस्रानलप्रभम् ।

राजतेऽत्राष्टभिः सिंहै-

र्दृतं भीमपराक्रमैः ॥ ७५३ ॥

चतुरस्रानलप्रभमिति कर्मधारयः । अत्रेति  
विजयाख्ये पुरे ॥ ७५३ ॥

एतद्येषां यथोपपत्ति स्थानं, तान् दर्शयति

अत्र ते पुण्यकर्माणः

जायन्ते ॥

के

ये स्मरन्ति महेश्वरम् ।

जले मरुत्स्वथाम्नौ वा  
 शिरश्छेदेन वा मृताः ॥७५४॥  
 ते यान्ति चैश्वरं बोधं  
 वीरभद्रं महाद्युतिम् ।

मरुत्सु महावात्यासु । मरुष्विति पाठे महा-  
 पथेषु महेश्वरं स्मरन्ति, मृताश्च ये तथा भग-  
 वत्पादपूजार्थं शिरश्छेदेन ये वा मृताः संग्रामे  
 शिरश्छेदेन, महेश्वरं स्मरन्तो मृतास्त एत-  
 त्स्थानं लभन्ते । महेश्वरस्मरणं विना तु ये  
 जलादौ मृतास्ते पूर्वोक्तं वैद्युतं वायुपथमिति  
 विभागः ॥

अथ

भुवनस्यास्य देवेशि  
 ह्युपर्यावरणं महत् ॥ ७५५ ॥  
 अम्मयं तु घनं चापि  
 शक्रचापमिव स्थितम् ।  
 वितानमिव तद्भद्र-  
 मन्तरे समवस्थितम् ॥ ७५६ ॥



७५८श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३१७

घनमतीव आश्रयानम् । भद्रं रम्यम् । अन्तर  
इति जयविजयादिभुवनानां तेजस्तत्त्वस्य च ॥

तत्र चास्ते महात्मासा-

वद्गुणप्रमाणकः ।

भगवान् रुद्रो ध्यायिनां ध्यानाय सूक्ष्मरू-  
पमाश्रित्य प्रभावातिशयशाली तत्र स्थितः ॥

यथा च ब्रह्माण्डस्योर्ध्वकर्परिका कोटियो-  
जना, तथा आप्यावरणकर्परिकापीत्याह

तत्र योजनकोटिर्वै

विष्कम्भादूर्ध्वमुच्यते ॥७५७॥

तत्रेति आवरणकर्परिकाभागे । विष्कम्भाद्ध-  
नत्वादूर्ध्वमुच्यते इति आवरणकर्परिकेत्यर्थात् ॥

अतश्च

तिर्यक्त्रिगुणविस्तार-

माप्यमावरणं प्रिये ।

शतकोटिविस्तारात् ब्रह्माण्डाद्दशगुणं यदा-  
प्यमावरणं सहस्रकोटधुन्मानमुक्तं 'तत्सर्वं त्रि-  
गुणेनोद्घ' इति नीत्या त्रिसहस्रकोटिपरिमाण-

मित्यर्थः, नतु कर्परिकाघनतानुसारेण त्रिगुण-  
विस्तारत्वं योज्यमासमञ्जस्यापत्तेः ॥

अतश्च

आवृतं तेन तत्सर्वं

महाम्भोधिविसारिणा ॥७५८॥

तेनेति आप्यावरणेन ॥ ७५८ ॥

किमावृतमित्याह

रुद्राण्ड इति विख्यातं

रुद्रलोक इति प्रिये ।

वीरभद्रादिवीराश्रयत्वात् रुद्राण्ड इति रु-  
द्रलोक इति च आगमेषु ख्यातं पुरजातमा-  
प्यावरणेनावृतमित्यर्थः ॥

एतदेव विभजति

वीरभद्रनिकेतश्च

भद्रकाल्यालयस्तथा ॥ ७५९ ॥

त्रयोदशभिरन्यैश्च

भुवनैरुपशोभितम् ।

वीरभद्रनिकेतो भद्रकाल्यालय इत्यादि-  
प्रागुक्तरुद्रभुवनैकादशकेन सह त्रयोदशभिः,  
अन्यैश्च धरित्र्यादिभिर्भुवनैर्वक्ष्यमाणैर्भ्राजमा-  
नम् ॥

एतच्च

नानारुद्रगणैर्दिव्यै-

निरन्तरमलंकृतम् ॥ ७६० ॥

अण्डं वै वीरभद्रस्य

ब्रह्माण्डसदृशं प्रिये ।

वीरभद्रस्याण्डमिति प्राधान्यात् । ब्रह्माण्ड-  
सदृशं चतुर्दशविधभूतसर्गाश्रयनानाभुवनपरि-  
ष्कृतत्वात् ॥

यदुक्तमन्यैश्च भुवनैरिति, तत्स्फुटयति

अतः परं प्रवक्ष्यामि

धरित्र्या भुवनं महत् ॥ ७६१ ॥

धात्री यस्मिन्भगवती

धरालोके सनातनी ।

धत्ते सर्वमिति धात्री आकृतिमती भगव-  
च्छक्तिः ॥

एषा हि

हैरण्यमतुलं प्राप्ता

आधारं यत्र संस्थिता ॥७६२॥

आधारमिति भुवनम् ॥ ७६२ ॥

कीदृशं

चक्रवर्तिविमानैश्च

बहुभिः परिवारितम् ।

आवृतं भूतसंघातै-

राचार्यैस्तत्परायणैः ॥ ७६३ ॥

दिव्यगीतनिनादाढ्यै-

र्वादित्रशतनिःस्वनैः ।

अन्तर्भुवनसंघातै

रुद्राणां परिवारितम् ॥ ७६४ ॥

चक्रवर्तिनोऽत्र महापुण्यभाजो गीर्वाणादयः ।

भूतसंघैरिति चतुर्दशभिः । आचार्यैस्तत्परायणै-

रिति पार्थिवधारणासिद्धैर्योगिरूपैरित्यर्थः । पा-

रमेश्वरी मूर्तिरेषेति कृत्वा एतद्भुवनं रुद्रभुवनैः

परिवृतम् ॥ ७६४ ॥

भुवनस्यास्य मध्ये तु

उदयादित्यसंनिभः ।

रक्तोत्पलनिभो दिव्य

अशोकस्तवकच्छविः ॥ ७६५ ॥

पद्मरागमयो दिव्यः

प्रासादो बहुभूमिकः ।

प्रासादो देवगृहम् । बहुभूमिक इति शिखर-  
वर्तनागतनानाभूमिकायुक्तः ॥

तस्य मध्ये भगवती

धरित्री लोकधारिणी ॥ ७६६ ॥

मालया रक्तपुष्पस्य

लम्बया नित्यभूषिता ।

चन्द्रार्कमण्डलाकार-

कपोलतलभूषिता ॥ ७६७ ॥

पीतहेमांशुकवती

महाहारविभूषिता ।

शतयोजनविस्तीर्णे

कूर्मपृष्ठे व्यवस्थिता ॥ ७६८ ॥

चतुर्वक्रा चाष्टभुजा

दिव्याभरणभूषिता ।

पीतहेम्ना कृतमंशुकं प्रशस्तवस्त्रं यस्याः ॥

किंच

रूपयौवनसंपन्ना

नृत्तगीतविशारदाः ॥ ७६९ ॥

परिवार्योपासते तां

दिव्या वै मानसाः स्त्रियः ।

तस्यास्ता मनस उद्भूताः ॥

काः कियत्यश्चेत्याह

त्रिंशत्कोट्यस्तु तासां वै

दिव्याभरणभूषिताः ॥ ७७० ॥

उत्पादितास्तु शर्वेण

तदर्थं हितमिच्छता ।

शर्वेण धरामूर्तीश्वरेण स्वस्या मूर्तेर्धरित्र्या  
हितार्थं विनोदायैता मनसा निर्मिता इत्यर्थः ॥

किंचैताः

तप्तजाम्बूनदनिभा

दिव्याभरणशोभिताः ॥ ७७१ ॥

उच्छ्रूतेनातपत्रेण  
ध्रियमाणेन शोभिताः ।

किंच

पुरःस्थितो महातेजा  
योऽसौ मेरुर्महागिरिः ॥७७२॥

उपासीनस्तु तां देवीं  
तत्रास्ते स नगाधिपः ।

शिरःपाण्याद्याकृतिमानित्यर्थः ॥

तथा

नीलोत्पलदलश्यामो  
नीलजीमूतसंनिभः ॥ ७७३ ॥

नीलो नाम महाशैलः  
पीतवासा महाद्युतिः ।

अतिकान्तेन रूपेण  
कैटभारिरिवापरः ॥ ७७४ ॥

उपास्यमानो दिव्याभि-  
र्नगरीभिर्नगाधिपः ।

तस्योत्तरे चन्द्रनिभो

नानालंकारभूषितः ॥ ७७५ ॥

श्वेतातपत्री तेजस्वी

श्वेतो नाम महागिरिः ।

तस्योत्तरेण सूर्याभो

मुकुटादिविभूषितः ॥ ७७६ ॥

पीताम्बरधरः श्रीमान्

शृङ्गवानिति विश्रुतः ।

अतिकान्तेन रूपेण

कुसुमास्त्र इवापरः ॥ ७७७ ॥

आद्यस्तस्योत्तर इति शब्दः काकाक्षिवत् मे-  
रोरुत्तरे नीलः, तस्यापि उत्तरे श्वेत इति योज्यः ॥

किंच अस्य मेरोः

दक्षिणेनापि वक्ष्यामि

शृणुष्वावहिता प्रिये ।

आकृतिमतः पर्वतान् स्थितानिति शेषः ॥

तान् क्रमेणाह

चन्द्रावदातदीप्तौजा

दिव्याभरणभूषितः ॥ ७७८ ॥



शुक्लाम्बरधरः श्रीमान्  
निषधो नाम विश्रुतः ।  
तप्तहेमप्रतीकाशो  
दिव्याभरणभूषितः ॥ ७७९ ॥  
अतिशुभ्रेण देहेन  
पितामह इवापरः ।  
पीताम्बरधरः श्रीमान्  
पीतमाल्यानुलेपनः ॥ ७८० ॥  
हेमकूटो महातेजा-  
स्तेजसामिव संग्रहः ।  
राजते भगवान् शैलः  
संध्यावृत इवांशुमान् ॥ ७८१ ॥  
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशः  
शङ्खगोक्षीरसंनिभः ।  
शुक्लाम्बरधरः श्रीमा-  
न्दिव्यकुण्डलभूषितः ॥ ७८२ ॥  
आतपत्रेण महता  
ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

हिमवानिति विख्यातो

द्वितीय इव भास्करः ॥७८३॥

किंच

इन्द्रगोपकसंकाशः

पश्चिमे गन्धमादनः ।

रक्ताम्बरधरः श्रीमा-

नस्ताद्रिस्थ इवांशुमान् ॥७८४॥

शुद्धस्फटिकसंकाशः

शुक्लाम्बरधरः शुभः ।

किरीटी कुण्डली श्रीमा-

न्माल्यवान्नाम पर्वतः ॥७८५॥

इत्येवमादिभिश्चान्यैः

पर्वतैः परिवारिता ।

लोकालोकावसानैश्च

तथान्यैः कुलपर्वतैः ॥ ७८६ ॥

दिव्यरूपधरा देवी

तनुर्वै पारमेश्वरी ।

७८९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३२७

भूलोके ये मेर्वादयस्तदधिष्ठातृरूपा एवे-  
त्यर्थः । पारमेश्वरीत्यनेन

‘स्थूलसूक्ष्मप्रभेदेन तदेकं संव्यवस्थितम् । (४।२९५)

इति पूर्वोक्तं प्रमाणीकृतम् ॥

यत एवमतः

धारणां गन्धतन्मात्रे

प्राणांस्त्यक्त्वा तु योगिनः ७८७

ते यान्ति तादृशीं मूर्तिं

धरित्र्याः परमां तनुम् ।

गन्धतन्मात्रे धारणां कृत्वा योगिनः ता-  
मिमां धरित्र्याः परमां मूर्तिमाकृतिमतीं देवीं  
सायुज्यसामीप्यसालोक्यभेदेन प्राप्नुवन्ति, अ-  
तश्च आचार्यैरुपास्यमानामिति यत्पूर्वमुक्तं, तत्  
स्फुटीकृतम् ॥

अतः परतरं देवि

सामुद्रं भुवनं महत् ॥७८८॥

सर्ववज्रमयं दिव्यं

नानाश्चर्यशतान्वितम् ।

सामुद्रमिति समुद्राधिष्ठातृदेवताश्रयम् ॥

तच्च

नीलोत्पलसमच्छायं

सर्वतः परिमण्डलम् ॥७८९॥

मध्ये तु भुवनस्यास्य

मण्डलं चन्द्रसंनिभम् ।

शतयोजनसाहस्रं

समन्तात्परिमण्डलम् ॥७९०॥

तस्य मध्ये तु पुरुषो

रुक्मवर्णो महाद्युतिः ।

किरीटी कुण्डली स्रग्वी

दिव्याभरणभूषितः ॥ ७९१ ॥

अपां निधेर्भगवतो

वरुणस्य परा तनुः ।

पुरुष इति समुद्रदेवतात्मा ॥

तं तु देवं महात्मानं

परिवार्य समन्ततः ॥७९२॥

रूपयौवनसंपन्नाः

सततं पर्युपासते ।

देव्यः ॥

तासां मध्ये तु

शुक्लाम्बरधरा देवी

शुक्लगन्धानुलेपना ॥ ७९३ ॥

शुक्लयज्ञोपवीता च

शुक्लहारोपशोभिता ।

शुक्लेनैवातपत्रेण

ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ ७९४ ॥

गङ्गा ह्युत्तरतस्तस्य

स्थिता वै परमा तनुः ।

नीलाम्बरधरा देवी

नीलगन्धानुलेपना ॥ ७९५ ॥

नीलस्रग्दामकण्ठा च

यमुना तस्य दक्षिणे ।

एवमाद्या महानद्यः

परिवार्य महाद्युतिम् ॥ ७९६ ॥

समुद्राष्टकं च देवेशि

स्वनदीभिः समावृतम् ।

उपासते सदा भक्त्या

वारुणीं परमां तनुम् ॥७९७॥

परमां तनुमित्यधिष्ठातृदेवतारूपाम् ॥ ७९७

अत्र चाकृतिमन्त्येव

नानासरांसि तीर्थानि

तथा

तद्भक्ताश्चापि संस्थिताः ।

रसतन्मात्र अत्रैव

कृत्वा सम्यक्तु धारणाम् ७९८

अपां योनिं परां प्राप्ताः

इमामेव ॥

यस्मादेषां

वारुणी सा परा तनुः ।

अष्टमूर्तेर्महेशितुरियं द्वितीया मूर्तिर्जलाधि-  
ष्ठातृदेवतारूपा । धारणास्वरूपं प्राग्धारणादी-  
क्षावसरे दर्शितम् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि

भुवनं वरवर्णिनि ॥७९९॥

श्रीनिकेत इति ख्यातं

पद्मगर्भ इति श्रुतम् ।

एतन्नामभ्यां प्रतीतमागमेष्वित्यर्थः ॥

तच्च

विमानशतसंघातै-

र्निरन्तरमवस्थितैः ॥ ८०० ॥

शोभितं भुवनेशैश्च

रुद्रै रुद्रगणैस्तथा ।

सरोभिर्मानसैर्दिव्यै-

र्दीर्घिकाभिश्च शोभितम् ८०१

रथचक्रप्रमाणैश्च

मणिकाञ्चनमण्डितैः ।

वैदूर्यनालैः कमलै-

र्दिव्यगन्धसुगन्धिभिः ॥ ८०२ ॥

मृदुभिः कान्तिमद्भिश्च

चन्द्रमण्डलसंनिभैः ।

संशोभितं विचित्रैस्तै-

र्विकचैर्वज्रकेसरैः ॥ ८०३ ॥

उद्यानैर्विविधैश्चापि

नानाविहगकूजितैः ।

नानाकामप्रदैर्वृक्षैः

समन्तात्समलंकृतम् ॥ ८०४ ॥

नानामणिमयैर्दिव्यैः

क्रीडाशैलैश्च मानसैः ।

मानसीभिश्च नारीभि-

र्दिव्ययौवनकान्तिभिः ॥ ८०५ ॥

हावभावविलासाढ्य-

दिव्यस्त्रीभिरलंकृतम् ।

विचित्रैर्मणिपद्मैश्च

सितपत्रैश्च सुव्रते ॥ ८०६ ॥

विभूषितं गजेन्द्रस्थैः

स्तुतिमङ्गलवादिभिः ।

गायद्भिश्चाथ नृत्यद्भि-

र्दिव्यस्त्रैणैः समाकुलम् ॥ ८०७ ॥

मानसैरिति संकल्पमात्रसिद्धैः । स्वभावत



८०९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३३३

एव पद्मानां मणिकाञ्चनमण्डितत्वं वैदूर्यना-  
लता च । चन्द्रमण्डलसंनिभैरित्यनेन पद्मानां  
श्वेतता उक्ता । वज्रं हेरकम् । नानाकामप्रदैर्वृक्षैः  
कल्पवृक्षैरित्यर्थः । मानसीभिर्मनोनुकूलाभिः ।  
स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् ॥ ८०७ ॥

तदीदृशे

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये  
पद्मगर्भसमप्रभे ।

शरदिन्दुनिभं दिव्यं

मण्डलं रश्मिसंकुलम् ॥ ८०८ ॥

मण्डलं प्रधानभुवनम् ॥ ८०८ ॥

तस्य मध्ये भगवती

श्रीः स्वयं लोकभाविनी ।

चन्द्रकोटिसहस्राणां

या कान्तिमतिवर्तते ॥ ८०९ ॥

लोकान् भावयति प्रोद्भूतविभूतिकान् सं-  
पादयति ॥ ८०९ ॥

सा च

एकत्र युगपत्तेज-

स्तेजसां तु विराजते ।

सर्वतेजसां संबन्धि तेजः एकत्र राशीभू-  
तमिव भवति ॥

एवमपि च सौम्याकृतित्वात्

निर्वाणमिव या शान्ता

सर्वानन्दमनोहरा ॥ ८१० ॥

रूपिणी

आकृतिमती ॥

वस्तुतस्तु

परमा देवी

मूर्तिरव्यभिचारिणी ।

परैव द्योतमाना पारमेश्वरी मूर्तिरियमित्थं  
गृहीताकृतिरित्यर्थः । अनयैव मोक्षश्रिया नि-  
त्यसंबद्धया परमेश्वरः श्रीकण्ठ उच्यते ॥

एषा च

शतयोजनविस्तीर्णे

उदितादित्यसप्रभे ॥ ८११ ॥

चन्द्रकान्तमये पद्मे  
वज्रकेसरकर्णिके ।  
कोटिपत्रे महादिव्ये  
गन्धपुष्पगुणान्विते ॥ ८१२ ॥

पद्मासने भगवती  
पद्मगर्भसमप्रभा ।  
उपविष्टात्र सा नित्यं  
विभूत्या परया युता ॥ ८१३ ॥

महारत्नैश्च स्रग्धाम  
प्रलम्बमुरसा शुभम् ।  
वहन्ती सा तु शुशुभे  
ज्योत्स्नेव त्रिपथापथम् ॥ ८१४ ॥

त्रिपथापथमाकाशं गङ्गाप्रवाहात् ॥ ८१४ ॥

अपिच

स्फुरन्मयूखचलने  
कपोलतलमण्डले ।  
सूर्यमण्डलसंकाशे  
धारयन्ती च कुण्डले ॥ ८१५ ॥

किंच

स्फुरन्मयूखसंघातां

रशनां सा तु विभ्रती ।

हेमाभा पीतवसना

महाहारविभूषिता ॥ ८१६ ॥

चन्द्राभेनातपत्रेण

ध्रियमाणेन राजिता ।

उपगीता च गन्धर्वै-

र्मानसै रुद्रसंभवैः ॥ ८१७ ॥

परिवारिता भगवती

सा तनुः पारमेश्वरी ।

मानसै रुद्रसंभवैरिति रुद्रेणैव भगवता

तदाराधनार्थमेव सृष्टैः ॥

किंच

या प्राप्ता तपसाराध्य

विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ८१८ ॥

आराधनादेवच अस्मै

दत्ता प्रीतेन रुद्रेण

विष्णोरुरसि वाहिनी ।

८२१ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ३३७

नच सार्वाम्येन, अपितु

अर्धेन सा भगवती

विष्णोरङ्गे प्रतिष्ठिता ॥८१९॥

पादेनेन्द्रस्य देवस्य

पादार्धेन दिवि स्थिता ।

तदर्धेन पुनर्देवि

पार्थिवेषु व्यवस्थिता ॥८२०॥

तदर्धेन मनुष्येषु

दिवि तन्निवासिदेववक्त्रे इत्यर्थः । पार्थिवे-  
ष्विति सर्वेषु चक्रवर्तिषु अंशांशिकायोगात् ।  
मनुष्येषु अमाल्यादिषु, सर्वेषु इत्थं सा विष्णोरं-  
शांशिकया श्रीः स्थिता, साकल्येन तु भगवति  
श्रीकण्ठ एवेत्युक्तं भवति ॥

इत्थमेषा सर्वमेव जगत्

या स्थिता व्याप्य मूर्तिभिः ।

स्वरूपा कामरूपा च

द्विधा सा परिकीर्तिता ॥८२१॥

मूर्तिभिर्निजैरंशांशिकावतारैः । खं पारमार्थिकं परिपूर्णं रूपं यस्याः । कामेन इच्छामात्रेण तत्तद्विष्णवन्द्रादिमाहात्म्यप्रदं रूपं यस्याः सा कामरूपा ॥ ८२१ ॥

तत्र स्वरूपात्मा

अचला सा तनुः सूक्ष्मा  
अक्षोभ्या तत्र तिष्ठति ।

सूक्ष्मा सर्वनिजावतारव्यापिका । अक्षोभ्या निरतिशया । तत्रेति प्रोक्ते स्वपुरे अचला तिष्ठति ॥

यथा एतच्छ्रीपुरमाप्स्यति, तथादिशति

रुद्रक्रीडावतारेषु  
प्रयागादिषु सुव्रते ॥ ८२२ ॥  
श्रीगिरौ च विशेषेण  
मृतस्तद्भुवनं व्रजेत् ।

रुद्रस्य क्रीडया नतु अनुजिघृक्षया अवतारो येषु ते देवदारुवनप्रभृतयो रुद्रक्रीडावताराः ॥

८२५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्तोत्तराख्यटीकोपेतम् । ३३९

अतश्च

सत्स्वन्येष्वपि भोगेषु

त्वियं सा गदिता गतिः॥८२३॥

बुभुक्षूणां प्राप्यत्वेनेति शेषः ॥ ८२३ ॥

यस्मात् बुभुक्षवः श्रीगिर्यादौ मरणादेतदा-  
राधनाद्वा

प्राप्य तामीदृशीं देवी-

मैश्वर्यमणिमादिकम् ।

लभन्त इति शेषः, प्राप्य तामिति तद्भुवन-  
मित्यर्थात् ॥

न केवलमेतत्, यावत्

भूत्वा तु साष्टधा दिव्या

देवेष्वपि च तिष्ठति ॥८२४॥

अष्टधेति अणिमादिरूपतया ॥ ८२४ ॥

तथा जन्मौषधिमन्नतपःसमाधिभिः

सिद्धेष्वपि च सा देवी

उत्तमा सिद्धिरुच्यते ॥

अपिच

यदर्थं तारकाद्यैश्च

संग्रामस्त्रिदशेश्वरैः ॥ ८२५ ॥

सह

कृतो घोरस्त्वसंख्येयः

तथोक्तांशांशिकारूपां

तां श्रियं प्राप्तुमिच्छुभिः ।

असंख्येयाश्च संग्रामाः

कृता वै चक्रवर्तिभिः ॥ ८२६ ॥

तदित्थमुक्तैषा

सा बन्ध एवमुक्ताना-

मबुधानां परा स्मृता ।

एवमुक्तानां तारकादीनामबुधानां विनश्च-  
रभोगाभिलाषेण संग्रामादि कुर्वतामेषा श्री-  
बन्ध एव, अथच मुक्तानां प्रत्यभिज्ञातस्वरू-  
पाणां जीवन्मुक्तिभाजां सा बन्ध एव, न ते  
तदर्थं प्रयतन्ते, अपितु प्राप्तां तामर्थिभ्यो  
वितरन्ति । ये तु अबुधास्तेषामेव सा परा प्रा-



८२९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३४१

प्यत्वेनाभिलषितेति आवृत्त्या अकारप्रश्लेषेण  
व्याख्येयमेतत् ॥

तदेतत्

श्रीपुरं तु समाख्यातं  
यथावच्च वरानने ॥ ८२७ ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि  
भुवनं च निबोध मे ।

सारस्वतमिति ख्यातं  
गान्धर्वमिति च स्मृतम् ८२८

ऊर्ध्वमिति उपरिस्थितम् । सरस्वत्या इदं  
सारस्वतम् । सरस्वती च सर्वशास्त्रस्फाररूपा  
गान्धर्वविद्यारूपा चेति गान्धर्वमित्यस्य पुरस्य  
नाम ॥ ८२८ ॥

तदेतत्

पद्मगर्भपुरं चापि  
कोटिमात्रेण सुव्रते ।

योजनानां समाख्यातं

प्रमाणेन समन्ततः ॥ ८२९ ॥

पद्मगर्भाकारं सुकुमारोज्ज्वलमित्यर्थः ॥

किंच

सर्वरत्नमयं दिव्यं

सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ।

विमानैर्विविधाकारै-

र्नानारत्नमयैः शुभैः ॥ ८३० ॥

गान्धर्वैर्मानसैश्चापि

गायद्भिश्चाप्यनेकधा ।

नृत्यद्भिश्च तथान्यैश्च

गणैः पार्श्वगतैस्तथा ॥ ८३१ ॥

स्त्रीभिः सुरूपिणीभिश्च

गन्धर्वैश्च समाकुलम् ।

गन्धर्वाणाममी गान्धर्वा विमानास्तैः । मानसैः संकल्पमात्रसिद्धैः । गणैः परमेश्वरानुचरैः ॥

तदीदृशस्य

तस्य मध्ये तु देवेशि

शरच्चन्द्रनिभं शुभम् ॥ ८३२ ॥

रश्मिमालाकुलं दिव्यं

मण्डलं परिमण्डलम् ।

तस्य मध्ये भगवती

स्थिता साक्षात्सरस्वती ॥ ८३३ ॥

शरच्चन्द्रसहस्रस्य

या कान्तिमतिवर्तते ।

पीताम्बरधरा देवी

पद्मपत्रायतेक्षणा ॥ ८३४ ॥

नीलोत्पलदलश्यामा

दिव्याभरणभूषिता ।

हेमपट्टपरीधाना

दिव्यकुण्डलधारिणी ॥ ८३५ ॥

उरसा तु महाहार-

मुद्गहन्ती शशिप्रभम् ।

स्फुरन्मयूखसंघात-

कुण्डलद्वयमण्डिता ॥ ८३६ ॥

मण्डलं प्रधानभुवनम् । कान्तिदीप्तिः, श्या-  
मत्वं तु वर्णः । अम्बरमान्तरं वस्त्रं, परीधानं तु  
बाह्यम् ॥ ८३६ ॥

समग्रगान्धर्वमयी अस्या मूर्तिरित्याह

ग्रामत्रयवलीमध्या

सप्तस्वरतनुः शुभा ।

तानमूर्धरुहा देवी

मूर्च्छनाङ्गरुहोद्गहा ॥ ८३७ ॥

पदासना तालपादा

गीतवर्णप्रभावती ।

षड्गमध्यमगान्धारारख्यं ग्रामत्रयमेव त्रिवलि-  
लेखाशोभि मध्यं यस्याः सा । षड्गादिसप्तस्वर-  
शरीरा, तथा तन्यन्ते विस्तार्यन्ते स्वरगुम्फनाम-  
य्यो मूर्च्छना यैस्ते ताना मूर्धरुहाः केशा यस्याः ।  
मूर्च्छना एव अङ्गरुहान् रोमाञ्चान् उद्ग्रहति ।  
पदानि छन्दोनिबद्धानि गीतकानि आसनं  
यस्याः । चञ्चुपुटादयस्ताला एव प्रसरणहेतुत्वात्

८३९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । १४५

पादौ चरणौ यस्याः । द्वित्रिश्रुत्यात्मकस्वरगीय-  
मानाः पदैकदेशा गीतवर्णास्तैः प्रभा दीप्ति-  
र्यस्याः ॥

किंच अस्याः

अद्भुत्यः सन्धयश्चैव

लक्षणानि वरानने ॥ ८३८ ॥

सन्धयो मर्माणि । लक्षणानि

‘अलंकारगुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।

भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥’

इत्यादिलक्षणेन भरतमुनिना लक्षितानि भूष-  
णाक्षरसंघातादीनि षट्त्रिंशत् । तदियमेवं भूत्वा  
स्वराद्याबद्धशरीरा सरस्वती इह पररूपेणाधि-  
ष्ठात्री देवतोक्ता, पूर्वं तु मेरुगतगान्धर्वपुर्याः

‘आस्ते भगवती साक्षात्सप्तस्वरविभूषिता ।

ग्रामत्रयपरीधाना..... ॥’ (१०।१५२)

इत्याद्युक्त्या स्वराद्यलंकृतवाण्यात्मिकापररूपे-  
णैतद्देवताधिष्ठेयरूपेति विशेषः ॥ ८३८ ॥

तदेषात्र

आसने परमे दिव्ये

वृता भूतगणेश्वरैः ।

स्थिता स्थितिरिवाभाति

सर्वस्य जगतः शुभा ॥८३९॥

‘वाच्यर्था निहिताः सर्वे वाङ्मूला वाङ्मिन्धनाः ।’

इति नीत्या जगद्व्यवस्थाहेतुरियमेव हि देवी ॥

किंच

मानसीभिश्च नारीभि-

गन्धर्वैर्मानसैर्वृता ।

तथाच

हाहा हूहृश्चित्ररथ-

स्तुम्बुरुर्नारदस्तथा ॥८४०॥

विश्वावसुर्विश्वरथः

त एते

दिव्यगीतविचक्षणाः ।

संयोज्य मनसात्मानं

त्यक्त्वा कर्मफलस्पृहाम् ८४१

ते वै सारस्वतं स्थानं

प्राप्ता वै सुरपूजिते ।

स्वरवैखरीभूम्यवस्थितिक्रमेण मध्यमापश्य-

८४५ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३४७

न्तीपदप्रतिष्ठैकाग्रमनस्का इमां एव देवीमु-  
पासीना एते गन्धर्वमुख्या एतत्पुरं प्राप्ताः ॥

न केवलमेते पुरमिदं प्राप्ताः, यावत्

ये च वाग्धारणां ध्यात्वा

प्राणान्मुञ्चन्ति देहिनः ॥८४२

ते वै सारस्वतं लोकं

प्राप्नुवन्ति नरोत्तमाः ।

वाग्धारणा तत्त्वसिद्धिपटले द्वादशे वक्ष्यते ॥

युक्तं चैतत् यस्मात्

एषा सरस्वती देवी

मूर्तिर्वै पारमेश्वरी ॥ ८४३ ॥

या स्थितापरभावेन

ब्रह्माण्डोदरवर्तिनाम् ।

कथमित्याह

ब्रह्मलोके च सा देवी

पादेनैकेन तिष्ठति ॥ ८४४ ॥

शाक्रे चापि तदर्धेन

शक्रलोकेऽष्टमांशेन ॥

गन्धर्वेषु तदर्धतः ।

षोडशांशेन

सिद्धेषु च तदर्धेन

द्वात्रिंशांशेन ॥

किन्नरेषु तदर्धतः ॥ ८४५ ॥

चतुःषष्ट्यंशेन ॥ ८४५ ॥

तदर्धेन च नागेषु

अष्टाविंशत्यधिकशततमेनांशेन ॥

यक्षेष्वाधेन वै पुनः ।

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमांशेन ॥

पिशाचेषु तदर्धेन

द्वादशाधिकपञ्चशततमांशेन ॥

तदित्थं

सा वै तिष्ठति भागशः ॥ ८४६ ॥

किंच

पिशाचेभ्यः सहस्रांशा-

न्मानुषेषु च तिष्ठति ।

नचैवमंशांशिकया एषावतीर्णा देवी, अपितु



८४९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३४९

तैस्तु तस्वा तपो घोर-  
माराध्य च पिनाकिनम् ॥८४७

अवतारिता तु सा देवी  
रूपिणी स्वरभूषिता ।

रूपिणी आकृतिमती ॥

तदेवं तपसा समाराधितस्य पिनाकिनः त-  
दादेशादेव प्रथमं

स्वरांस्तु स्मरतस्तस्य  
कल्पादौ ब्रह्मणः पुरा ॥८४८॥

स्वरेभ्यस्तु विनिष्क्रान्ता  
तेन सा तु सरस्वती ।

स्वरप्रत्यवमर्शवशोन्मिषन्नादामर्शानुप्रवेशात्  
ब्रह्मणः स्वरेभ्य इव उद्भूता अभिव्यक्तिमागता  
यस्मात्, अत एषा अक्षरसारूप्यात् सरस्व-  
तीत्युच्यते यदा तु 'ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः' इति  
पाठः, तदा अव्यक्तात् वक्ष्यमाणात् प्रकृतितत्त्वात्  
जन्म यस्य बुद्धितत्त्वगतस्य परस्य ब्रह्मणः  
पिनाकिप्रसादात् व्यक्तिं गतेति व्याख्येयम् ॥

तदित्थमवतीर्णेषा

सा स्थिता सर्वशास्त्रेषु

कवीनां काव्यमास्थिता ॥८४९॥

अधिष्ठाय स्थितेत्यर्थः ॥ ८४९ ॥

किञ्च

या वाल्मीकौ स्थिता देवी

व्यासे चैव निरन्तरम् ।

ऋषीणां चैव सर्वेषां

मेधाबुद्धिविवर्धिनी ॥ ८५० ॥

मेधा निर्विकल्पप्रतिभा, बुद्धिरध्यवसायिनी  
धीः ॥ ८५० ॥

एषा हि

सर्वज्ञानधरी सा तु

सर्वज्ञा देवपूजिता ।

ब्रह्माण्डान्तरवतीर्णायाश्च क्रमेण

मेरोर्वायव्यदिग्भागे

पुरं तस्याः प्रकीर्तितम् ॥८५१॥

अपरं

इदं तु परमं देव्या

मया ते परिकीर्तितम् ।

एतदुपसंहरति

सारस्वतं तु भुवनं

कीर्तितं

यत्र सरस्वती भगवती देवी

परमा तनुः ॥ ८५२ ॥

परमेश्वरसंबन्धिनी परमा मूर्तिः स्थितेत्यर्थः॥

अधुना

अत्रैव त्वाप्यतत्त्वे त्वं

शृणु वै भुवनोत्तमम् ।

प्रोक्तेभ्योऽपि भुवनेभ्य उत्तमं वक्ष्यमाण-  
दृशा भुवनाष्टकं शृणु ॥

तच्च भुवनेशद्वारेण दर्शयति

अमरेशं प्रभासं च

पुष्करं नैमिषं तथा ॥ ८५३ ॥

आषाढिं डिण्डिमुण्डिं च

भारभूर्तिं च लाकुलम् ।

तदेतत्

गुह्याष्टकमिति ख्यातं

जलावरणगं प्रिये ॥ ८५४ ॥

गुह्यत्वमेषां शतरुद्रादिभ्योऽपि उत्कर्षणात् ।  
एते च भुवनेश्वरा भुवनमपि एतन्नामकं ना-  
नादिगतस्वयंभूतीर्थादिरूपतया अनुग्रहार्थम-  
वतीर्णाः प्रसिद्धाः । एवमन्येऽपि वक्ष्यमाणा  
ज्ञातव्याः ॥ ८५४ ॥

अथ

तेजस्तत्त्वमतश्चोर्ध्वं

कथयामि समासतः ।

अग्नेस्तु भुवनं तत्र

कथयामि वरानने ॥ ८५५ ॥

तच्च

अशोकस्तवकानां च

सर्वतो दीप्तिमुद्बहत् ।

उत्फुल्लकिंशुकच्छायं

जपाकुसुमसंनिभम् ॥ ८५६ ॥

अतिलोहितमित्यर्थः ॥ ८५६ ॥

भुवनस्यास्य मध्ये तु

उदितार्कसमप्रभम् ।

परिमण्डलमाग्नेयं

तेजोमण्डलमुच्यते ॥ ८५७ ॥

परितस्त्रिकोणाकारं मण्डलं परिमण्डलम् ।

तेजोमण्डलमिति तेजोमयं प्रधानभुवनम् ८५७

तस्य मध्ये तु भगवा-

ज्जिवाग्निः कारणं परम् ।

शिव एव परमेश्वरो गृहीताग्निमूर्तिः शिवाग्निः ।

परं कारणमिति ब्रह्माण्डवर्तिसर्वाग्निभेदानाम् ॥

यदाह

योऽवतीर्याण्डमध्ये तु

स्थितो नित्यं त्रिधा त्रिधा ८५८

भौमान्तरिक्षजाठराग्निरूपतया ॥ ८५८ ॥

किंच

वक्त्रे तु दक्षिणे तस्य

रुद्रस्य परमात्मनः ।

स्थितो जिह्वास्वरूपेण

स्वयंभूर्नीललोहितः ॥ ८५९ ॥

तस्येति शिवाग्निरूपस्य रुद्रस्य । यो नीललो-  
हितो ज्वालालिङ्गात्मा श्रीपर्वतादौ स्वयंभूः प्र-  
सिद्धः, स दक्षिणे वक्त्रे जिह्वारूपस्तद्दक्षिणव-  
क्त्रात् भुवनमनुग्रहायावतीर्ण इत्यर्थः ॥८५९॥

किंच

स एव तु महादेवि

कालाग्निः परमेश्वरः ।

यः कर्परिकापृष्ठे ब्रह्माण्डोर्ध्वे च प्रतिपादितः  
स एवेति नीललोहितः यस्य दक्षिणजिह्वामा-  
त्रात्मा कालाग्निः स निःसामान्यात्मेति यावत् ॥

एतस्य शिवाग्नेर्ध्यायिजनोपयोगि

तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि

शृणुष्ववावहिता प्रिये ॥८६०॥

रक्तपद्मदलच्छायः

पद्मरागसमद्युतिः ।

रक्ताम्बरधरः श्रीमा-

त्रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ ८६१ ॥

अर्काभाभ्यां कुण्डलाभ्या-

मलंकृतशुभाननः ।

महाहारेण दीप्तेन

उरःस्थेन विराजते ॥ ८६२ ॥

पद्मरागमयेनेत्यर्थात् ॥ ८६२ ॥

किंच

किरीटी कुण्डली दीप्तौ

देवानामास्यमुच्यते ।

अस्यन्त्यनेन शिवाग्निरूपेण विश्वभक्षकेण  
हविरित्यास्यम् ॥

अयं च अत्र भुवने

सर्ववज्रमये पीठे

उपविष्टः स्वयं प्रभुः ॥ ८६३ ॥

दावाग्निरिव शैलाग्रे

वेणुघर्षात्समुत्थितः ।

किंच

दशकोटिसहस्राणि

आग्नेयास्तु गणेश्वराः ॥८६४॥

दक्षिणास्याद्विनिष्क्रान्ताः

श्वसतोऽस्य स्वयंभुवः ।

हिताय सर्वलोकानां

रुद्रा वै सूर्यवर्चसः ॥ ८६५ ॥

तेन तेऽग्निं महात्मानो

नित्यशः पर्युपासते ।

गणानां स्वपरिवाराणामीश्वरा रुद्राः । हिता-  
य सर्वभूतानामिति सूर्यमरीच्याद्यधिष्ठानद्वारेण  
संस्थिताऽयधिष्ठानेन च भोगमोक्षरूपमनुग्रहं  
संपादयितुं, तथाच पुराणेषु

‘चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ।

रसातलगता ये च ये च तस्मात्परं गताः ॥

नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।

येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव वा ॥

असंख्येयगणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।’

इति स्तुतिवाक्यमस्ति ॥



किंच

नार्यश्च विविधा दिव्या

दिव्यगीतविचक्षणाः ॥८६६॥

गणा रुद्रा भूतगणाः

किंकराश्च सहस्रशः ।

तं पर्युपासते इति संबन्धः ॥

किंच

स वै शिवाग्निः पठितः

सर्वहोमेश्वरः परः ॥ ८६७ ॥

पारमेश्वरेषु शास्त्रेषु दीक्षात्मनि शिवयज्ञे ॥

किंचासौ

अग्निकार्यविधानेषु

हूयते तद्विद्वैः सदा ।

तत्र विदा ज्ञानं येषां ते तद्विदास्तैः ॥

किंच

तमग्निमैश्वरं यान्ति

कृत्वाग्नेयीं तु धारणाम् ॥८६८

देहान्त इत्यर्थात् ॥ ८६८ ॥

अयं चास्य शिवाग्नेर्महिमा, यत्  
 स एकधा स बहुधा  
 व्याप्य सर्वं व्यवस्थितः ।  
 एकधेति शिवाग्निताया । बहुधेति वक्ष्य-  
 माणपञ्चाशद्रूपतया ॥

किंच

स तेजस्तेजसां योनिः  
 यतः

तस्माज्जज्ञे दिवाकरः ॥८६९॥

जज्ञे जातः । उक्तं च

‘ज्ञानशक्तिः परस्यैषा तपत्यादित्यविग्रहा ।’ (स्व१०।४९९)  
 इति । शिवाग्नेरस्य इहोद्भवो यत उक्तः ॥८६९॥

किंच

बहुधा व्यज्यते चासौ  
 कल्पमन्वन्तरादिषु ।

वक्ष्यमाणेषु कल्पादिषु बहुधा व्यज्यते ना-  
 नाप्रकारतया ब्रह्माण्डान्तरंशांशिकयावतरति ॥

किंचायं

भिन्नश्च जन्मभेदैश्च  
 पञ्चाशद्भिश्च भूतले ॥८७०॥

८७२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३५९

ते च वायुपुराणादौ विद्युदरणिसूर्यकान्तो-  
द्भूतानां पावकपावमानशुचिसंज्ञानां भेदेन  
तत्पुत्रपौत्रादिभेदेन च भरतवैश्वानराथर्वभृह-  
गादिनानानादनिर्दिष्टेन पञ्चाशन्नित्यनैमित्ति-  
ककाम्यकर्माधिकरणभूताः केचित् लौकिकाः  
केचिच्च वैदिका निर्दिष्टाः । मोचकस्तु एक  
एव शिवाग्निः परमेशमन्त्रसंस्कारसंस्कृतः सा-  
क्षाद्यमेवावतीर्णः स एकधेति योऽनन्तरं नि-  
र्दिष्टः ॥ ८७० ॥

उपसंहरति

तदेवं कीर्तितं सम्य-

गाग्नेयं भुवनं महत् ।

अत्रैव

भुवनाधिपांश्च भुवने

कथयामि त्वतः परम् ॥ ८७१ ॥

हरिश्चन्द्रं च श्रीशैलं

जल्पमात्रातकेश्वरम् ।

महाकालं मध्यमं च

केदारं भैरवं तथा ॥ ८७२ ॥

तदभिधाने रुद्राष्टकं पूर्वोक्ताद्गुह्याष्टकात्  
सातिशयं

अतिगुह्यं समाख्यातं

अतिगुह्यं गुह्येभ्यः प्रकृष्टत्वात् । एवमुत्तरत्र ॥

कथमेतदत्र स्थितमित्याह

पूर्वेशान्तमनुक्रमात् ।

पूर्वदिश ईशानदिगन्तं स्थितं प्रधानभूतमे-  
तद्रुद्राष्टकमित्यर्थः । एतच्चोक्तवक्ष्यमाणाष्टकान्त-  
रेष्वपि एवमवस्थानं प्राधान्यं चोपलक्षयति ॥

अथोर्ध्वे वाय्वावरणं

तत्रस्थो वायुरव्ययः ॥ ८७३ ॥

प्राणस्य भुवनं तत्र

वायोस्तु वरवर्णिनि ।

शङ्खगोक्षीरधवलं

शरत्कुन्देन्दुसप्रभम् ॥ ८७४ ॥

प्राणारूयस्य प्रधानस्य वायोः

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये

दिव्याश्चर्यशतैर्युते ।

८७८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३६१

मध्ये तु मण्डलं दिव्यं

शरच्चन्द्रसमप्रभम् ॥ ८७५ ॥

रश्मिमालाकुलं दिव्यं

द्योतयद्वै दिशो दश ।

मण्डलं प्रधानपुरम् ॥

तस्य मध्ये तु देवेशि

वायोस्तु परमा तनुः ॥ ८७६ ॥

वाय्वधिष्ठातृदेवः स्थित इत्यर्थः ॥ ८७६ ॥

सच

किरीटी कुण्डली दीप्तो

हारकेयूरभूषितः ।

नानाभरणचित्राङ्ग-

श्वित्रमाल्यानुलेपनः ॥ ८७७ ॥

चित्राम्बरधरः श्रीमा-

न्महाहारविभूषितः ।

तं च

मारुता नाम वै देवाः

शतकोट्यो महाबलाः ॥ ८७८ ॥

उपासते महात्मानं  
वायुमूर्तिं महाद्युतिम् ।

कं तमित्याह

यो व्यापयेच्छरीराणि

एकधा पञ्चधा विभुः ॥८७९॥

एकधा सामान्यप्राणात्मना । प्राणापानस-  
मानोदानव्यानानां भेदेन तु पञ्चधा । व्यापये-  
दिति व्याप्तुवतः स्वप्रपञ्चव्याप्तिरूपान् वायून्  
प्रयुञ्जीत ॥ ८७९ ॥

न केवलं सर्वाणि शरीराणि स्वप्रपञ्चव्या-  
प्तिरूपैः सूक्ष्मवायुभिः व्यापयेदिति, यावद्ब-  
हिरपि

सप्तधा सप्तधा चैव

तिर्यग्गो द्विगुणो विभुः ।

‘आ मेघान्नास्करात्’ (५१३) इत्याद्युक्तनीत्या  
ये सप्त, ते प्रत्येकं पौराणिकप्रसिद्ध्या सप्तधेत्ये-  
कोनपञ्चाशद्धा बहिस्तिर्यग्गो वायुः । द्विगुण इति  
शब्दस्पर्शाख्यगुणद्वययुक्तः ॥

८८३ श्लो०] श्रीशेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३६३

एवंभेदभिन्नस्याधिष्ठातृदेवतात्मा  
स्वमण्डलस्य सा दिव्यै-  
र्विभात्येका परा तनुः ॥८८०॥

किंच

तमेतमेकं दशधा  
प्राणात्मानं तु योगिनः ।  
ध्यात्वा त्यक्त्वा तु वै प्राणा-  
न्कृत्वा तस्मिस्तु धारणाम् ८८१  
तं विशन्ति महात्मानो  
वायुभूताः खमूर्तयः ।

तमिति सामान्यप्राणरूपमेकम् । दशधेति  
प्राणादिभेदान्नागकूर्मादिभेदाच्च । तं विशन्तीति  
वाय्वावरणगतत्वाद्वायुदेवतासायुज्यं यान्ति ॥

उपसंहरति

इति प्राणस्य भुवन-  
माख्यातं तव सुव्रते ॥ ८८२॥

अथ

भुवनेशांस्तत्र रुद्रा-  
न्कथयाम्यनुपूर्वशः ।

गयां चैव कुरुक्षेत्रं

नाकलं कनखलं तथा ॥८८३॥

विमलं चाट्टहासं च

माहेन्द्र भीममष्टमम् ।

पूर्ववत् भुवनमप्यवतीर्णं

गुह्याद्गुह्यतरं हेत-

द्वेदितव्यं प्रयत्नतः ॥ ८८४ ॥

वेदितव्यमिति दीक्षायामुपस्थानादिपूर्वं  
शोध्यत्वेन ॥ ८८४ ॥

अथोपरि

आकाशे तु यथाकाशं

शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।

आकाश इति तदावरणे । यथाकाशमिति  
व्यापकम् । शुद्धेति स्वच्छम् । भुवनमित्यर्थात् ॥

तथा अत्र

सूक्ष्मरूपोऽव्ययो नित्यो

मध्यदेशे व्यवस्थितः ॥८८५॥

आकाशाख्य एव परमेश्वरमूर्तिरूपो भुव-  
नेश इत्यर्थात् ॥ ८८५ ॥



किंच

आकाशधारणायुक्तो

योगी युज्येत तत्पदे ।

देहान्तर एव ॥

अथ

अत्राकाशे प्रवक्ष्यामि

ये रुद्राः संव्यवस्थिताः ॥८८६॥

तान् ॥ ८८६ ॥

वस्त्रापदं रुद्रकोटि-

मविमुक्तं महालयम् ।

गोकर्णं भद्रकर्णं च

स्वर्णाक्षं स्थाणुमष्टमम् ॥८८७॥

पवित्राष्टकमेतद्धि

समासेन प्रकीर्तितम् ।

पवित्रस्य निरावरणपदनिविष्टत्वेन पूर्वैभ्यो-  
ऽपि उत्कर्षात् ॥

अथ

अस्य बाह्ये अहंकारः

अस्य आकाशावरणस्य बाह्ये सर्वतो व्याप-

कत्वेनावस्थितोऽहंकार इत्यन्तर्गर्भीकृततन्मा-  
त्रेन्द्रियात्मकस्वविकारषोडशकमहंकारावरण-  
मित्यर्थः ॥

अतश्च

तत्र रुद्रान्निबोध मे ॥ ८८८ ॥

छगलाण्डं दुरण्डं च

माकोटं मण्डलेश्वरम् ।

कालञ्जरं शङ्कुकर्णं

स्थूलेश्वरस्थलेश्वरौ ॥ ८८९ ॥

स्थाण्वष्टकं समाख्यातं

तिष्ठत्यस्मिन् तन्मात्रेन्द्रियाधिष्ठातृद्वारेण स-  
र्वभोगसंपदिति स्थाणुशब्दाभिधेयमष्टकमेतत् ॥

पूर्ववदष्टकमेतत्

पूर्वादीशानगोचरम् ।

स्थितमित्यर्थात् ॥

एतदष्टकाधिष्ठानादेव च

मध्यदेशे स्थितो रुद्र-

स्त्वहंकारेश्वरः प्रभुः ॥ ८९० ॥

८९२ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३६७

अहंकाराधिष्ठातृदेवतात्मा एतत्तत्त्वाविभि-  
न्नमूर्तिः । अत एव श्रीपूर्वादौ प्रधानभूतस्याष्ट-  
कस्य शोध्यत्वमुक्तं, नतु तदधिष्ठेयस्याहंकारे-  
श्वरस्य ॥ ८९० ॥

इदानीं जलतत्त्वाधिपतेर्गुह्याद्यष्टकपञ्चकस्य  
दीक्षायां ध्यानोपयोगि रूपमादिशति क्रमेण

श्वेतं रक्तं तथा पीतं

कृष्णं स्फटिकसप्रभम् ।

तदित्थं

पञ्चाष्टकेषु ये वर्णाः

समासात्कथितास्तव ॥ ८९१ ॥

शतरुद्राणामपि पूर्वादिदिक्क्रमेणैव वर्ण-  
विभागं निरूपयति

सिता रक्तास्तथा कृष्णा

नीलाः श्यामा बलाहकाः ।

पीताः शुक्लाश्च विज्ञेयाः

ऊर्ध्वं तु कपिशाः

अधस्तु धूम्रवर्चसः ॥ ८९२ ॥

त एतद्वर्णाः

शतरुद्राः समाख्याता-

स्त्रिनेत्राः शूलपाणयः ।

चन्द्रार्धमौलयः सर्वे

रुद्राणीभिः समन्विताः ॥८९३॥

सर्व इति पञ्चाष्टकरुद्रा अपि त्रिनेत्रादि-  
रूपाः ॥ ८९३ ॥

एवं देवानां रूपमुक्त्वा तद्भुवनानामप्याह

पद्माकृतीनि ज्ञेयानि

चित्ररत्नयुतानि च ।

शतरुद्रभुवनानि

भोगैश्वर्ययुतानि च ॥ ८९४ ॥

पञ्चाष्टके पुराणि स्युः

कूर्माकाराणि सर्वतः ।

एवमहंकारावरणे रुद्रानुक्त्वा तदन्तर्वर्ति-  
तन्मात्रादिषोडशकक्रमेण भुवनानि निरूपयि-  
तुमुपक्रमते

आकाशावरणादूर्ध्व-

महंकारादधः प्रिये ॥ ८९५ ॥

भुवनानि प्रवक्ष्यामि

शृणुष्वैकमनाः पुनः ।

तत्र

आदौ तु गन्धतन्मात्रं

विस्तीर्णं मण्डलं महत् ॥ ८९६ ॥

स्थितं वितानवद्देवि

योजनानेककोटयः ।

मण्डलं भुवनं शतकोटिमानात् ब्रह्माण्डात्  
क्रमेण दशगुणया वृद्ध्या कोटिगुणमहंकारावरण-  
मिति तदन्तर्वर्तिनां तन्मात्राद्यावरणानामनन्त-  
कोटितैव भवति ॥

तच्च

शुक्लरक्तसितापीत-

हरितं स्फटिकप्रभम् ॥ ८९७ ॥

वितानमिव देवेशि

सर्वतः परिमण्डलम् ।

यथा च भूलोके तथा भूतत्त्वकारणेऽपि ॥  
 शर्वो ह्यधिपतिस्तत्र  
 एक एव वरानने ॥ ८९८ ॥

युक्तं चैतद्यतः

तस्मात्तु जायते पृथ्वी  
 शर्वेशेन प्रचोदिता ।

अन्यथा जडस्य तन्मात्रस्य कथं कारणता  
 स्यात् । एवमन्यत्रापि ज्ञातव्यम् ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं  
 रसतन्मात्रमण्डलम् ॥ ८९९ ॥

हरितं मरकतश्यामं  
 चाषपक्षनिभं प्रिये ।

भवो ह्यधिपतिस्तत्र  
 एक एव वरानने ॥ ९०० ॥

तस्मादापो विनिष्क्रान्ता  
 भवेशेन प्रचोदिताः ।

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं  
रूपतन्मात्रमण्डलम् ॥९०१॥

स्फुरत्सूर्यांशुदीप्ताभं  
पद्मरागसमप्रभम् ।

रुद्रः पशुपतिस्तत्र  
एक एवावतिष्ठते ॥ ९०२ ॥

तस्मात्तेजो विनिष्क्रान्तं  
तद्वै पशुपतीच्छया ।

तत्तेजः सर्वलोकानां  
व्यापकं परमेश्वरि ॥ ९०३ ॥

पशुपत्याख्यो रुद्रः । लोकानां व्यापकमि-  
त्यन्तर्बहिश्च जाठरभौमरूपाद्यग्निरूपतया स्थि-  
तमित्यर्थः ॥ ९०३ ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं  
स्पर्शतन्मात्रमण्डलम् ।

सन्ध्यारुणसमच्छायं

वायव्यं मण्डलं प्रिये ॥९०४॥

संध्यायामरुणो गुणः किञ्चित्तमसा कर्बुर-  
धूसराभो भवति ॥ ९०४ ॥

तच्चैतत्

वितानाकारसदृशं

समन्तात्परिमण्डलम् ।

तत्रैव मण्डले देवि

त्वीशानः संव्यवस्थितः ॥९०५॥

अधिपतिः ॥ ९०५ ॥

अतश्च

तस्माद्वायुर्विनिष्क्रान्त

ईशेच्छाप्रेरितः प्रिये ।

यः पूर्वं वायुतत्त्वरूप उक्तः ॥

किञ्च

तस्मात्प्राणादयः पञ्च

तस्मादिति वायोः ॥



११० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३७३

ततोऽसौ

वायोस्तद्व्यापकः परः ॥ ९०६ ॥

सप्तधा सप्तधा सोऽपि

स एको बहुधा गतः ।

एतत्पूर्वमेव निर्णीतम् ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं

शब्दतन्मात्रमण्डलम् ॥ ९०७ ॥

नीलोत्पलदलश्यामं

स्वच्छोदकसमप्रभम् ।

वितानसदृशाकारं

समन्तात्परिमण्डलम् ॥ ९०८ ॥

भीमस्तत्राधिपत्येन

एक एवावतिष्ठते ।

तस्मान्नभो विनिष्क्रान्तं

भीमेच्छाचोदितं महत् ॥ ९०९ ॥

व्यापकं सर्वलोकानां

परापरगतं प्रिये ।

परं जलादितत्त्वस्थानम्, अपरं तु ब्रह्मा-  
ण्डान्तर्गतम् ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं  
सूर्यमण्डलमुच्यते ॥ ९१० ॥

सहस्रादित्यसंकाशं  
दीप्यमानं समन्ततः ।  
वितानवद्रश्मिदीप्तं  
समन्तात्परिमण्डलम् ॥ ९११ ॥

रुद्रो ह्यधिपतिस्तत्र  
त्वेक एवावतिष्ठते ।  
सूर्यास्तस्माद्विनिष्क्रान्ताः  
कल्पे कल्पे वरानने ॥ ९१२ ॥

ये ब्रह्माण्डान्तरधिकृताः । एवमुत्तरत्र ९१२

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं  
सोममण्डलमुच्यते ।

९१६ श्लो०] श्रीशेमराजाचार्यकृतोक्तोक्तारुयटीकोपेतम् । ३७५

चन्द्रकोटिसहस्राणां

तेजसा तुल्यमण्डलम् ॥९१३॥

तुल्यं च मण्डलं परिमण्डलमित्यर्थः ॥९१३॥

अत्र च

अधिपतिस्तु महादेव

एक एवावतिष्ठते ।

तस्माच्चन्द्रादिमे चन्द्रा

महादेवेन चोदिताः ॥९१४॥

असंख्याताः सहस्राणि

कल्पे कल्पे विनिर्गताः ।

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं

वेदमण्डलमुच्यते ॥ ९१५ ॥

चन्द्रकोटिसमच्छायं

समन्तात्परिमण्डलम् ।

वितानवत्स्थितं दिव्य-

मुग्देशसमधिष्ठितम् ॥९१६॥

संरुद्धं वामया तत्तु

उग्राख्यस्य रुद्रस्य संबन्धिन्या वामाख्य-  
शक्त्या तद्वेदमण्डलं संरुद्धमाच्छादितं पराद्वय-  
स्वरूपमनधिष्ठितमित्यर्थः ॥

अतश्च वेदान्तप्रतिपाद्याद्वयात्मनः स्वरूपस्य  
वामशक्त्यावृतत्वात् कर्मानुष्ठानप्रधानानि भेद-  
मयान्येव

तस्माद्वै निर्गतानि तु ।

यजमानसहस्राणि

कल्पे कल्पे स्थितानि हि ९१७

ब्रह्मणस्तपसोग्रेण

उग्रेण प्रचोदितात् ।

तस्माद्वेदमण्डलरूपात् ब्रह्मण उग्रेण प्र-  
चोदितात्, नतु ईश्वरचोदनां विना, उग्रेण  
तपसा लक्षितानि तानि निर्यातानि ब्रह्माण्डं  
यज्ञानुष्ठानायावतीर्णानि ॥

तत्समकालमेव च

वेदयज्ञाश्च विविधा

ब्रह्मणोऽनन्तवर्त्मनः ॥९१८॥

९२० श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३७७

तस्मादेते प्रवर्तन्ते

यज्ञा यज्ञफलानि च ।

तपोदानादिभिः सार्धं

वामशक्त्या नियन्त्रिताः ॥९१९

वेद्यज्ञा ज्योतिष्टोमादयः । यज्ञा इति स्वा-  
ध्यायजपयज्ञादयः । एतच्च

‘ब्रह्माण्डमेतदाख्यातं पाशजालावतारितम् ।’

इत्युक्तदृष्ट्या

‘.....वामाधः प्रेरयत्यणुम् ।’

इति स्थित्या वामाशक्त्यधिष्ठानक्रमेण उग्रदेवे-  
नैव संपाद्यते । ब्रह्मणोऽपि हि तन्निर्मातृत्वाभि-  
मानस्तेनैव दत्तः ॥ ९१९ ॥

उपसंहरति

इत्यष्टौ तनवस्त्वेताः

परा वै संप्रकीर्तिताः ।

परमेश्वरस्येत्यर्थः ॥

यदपेक्षया परा एताः, ता अप्याह

अपरा ब्रह्मणोऽण्डं वै

व्याप्य सर्वं व्यवस्थिताः ९२०

बहिरन्तश्च स्थावरभूतरूपा इत्यर्थः । एवं चाभिदधत्सर्वमिदं परमेश्वरात्मकमिति अद्वयदृष्टिमेव प्रस्तुतां निर्वाहयति । एवं भूततन्मात्रात्मकदशविधकार्यतत्त्वगतो भुवनविभाग उक्तः, तत्प्रसङ्गेन च मूर्त्यष्टकाधिष्ठायकमूर्तीश्वराष्टकमुक्तम् । उक्तमूर्त्यष्टकाधिष्ठायकमध्ये याजमानी मूर्तिः सर्वोपरि प्रधानभूता उक्ता, यस्याः मूर्तिपञ्चकं कार्यात्मकं भोग्यं सूर्यसोमात्मकं च मूर्तिद्वयं कारणतया वर्तते ॥ ९२० ॥

एवं कार्यावरणमहंकारान्तर्गतं पञ्चविधमुक्त्वा करणावरणैकादशकं प्रकटयितुमाह

एभ्यः परतरं चापि

मण्डलं करणात्मकम् ।

करणं शब्दोदीरणादिव्यापारतत्साधनकर्मेन्द्रियोदयस्थानम् । मण्डलं भुवनं वक्ष्यमाण-

९२३ श्लो० ] श्रीश्वेमराजाचार्यकृतोत्तोर्योताख्यटीकोपेतम् । ३०९

दृष्ट्या वागादिकर्मेन्द्रियतत्त्वपञ्चात्मकतया वि-  
भक्तमित्यर्थः ॥

तच्च क्रमेण

शुक्लरक्तासितं पीतं

हरितं चापि वर्णतः ॥९२१॥

तत्र च

पञ्चाधिपास्तु तिष्ठन्ति

मण्डले करणात्मके ।

ते च आधारपटलनिरूपयिष्यमाणनीत्या व-  
ह्निशक्रविष्णुमित्रकश्यपाः ॥

किञ्च

कर्मदेवाः प्रवर्तन्ते

तस्माद्देवैः सर्वदेहिनाम् ॥९२२॥

कर्मदेवा वचनादिस्वक्रियाद्योतकानि कर्मे-  
न्द्रियाणि तस्मात् करणमण्डलात् प्रवर्तन्ते दे-  
हिनां प्रत्यणु पृथग्रूपाण्युद्भवन्ति ॥ ९२२ ॥

तानि च

वाक्पाणिपादपायुश्च

उपस्थश्चेति पञ्चमः ।

अन्तःप्राणाश्रये त्यागादाने वागिन्द्रिय-  
कार्ये, बहिस्त्वादानं त्यागो द्वयं च पाणिपायु-  
पादनिर्वर्त्य, समस्तत्यागादानक्षोभप्रशमनेना-  
नन्दात्मकस्वरूपविश्रान्तिरुपस्थकार्या । नचैत-  
द्व्यतिरिक्तः कश्चिद्यापारोऽस्तीति पञ्चैव कर्मे-  
न्द्रियाणि । तेषां च सर्वशरीरव्यापकत्वेऽपि पा-  
ण्याद्यधिष्ठानस्थानम्, तेन वक्रादिनापि यद्ग-  
हणं, तदपि पाणीन्द्रियकार्यमेव ॥

बुद्धीन्द्रियाण्याह

एभ्यः प्रकाशकं नाम

परतः सूर्यसंनिभम् ॥९२३॥

‘रूपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।’(सा०का०)  
इति स्थित्या श्रोत्रादीनां शब्दादिप्रकाशकत्वात्  
तदुद्भवस्थानं प्रकाशकं मण्डलमित्युक्तं, अत  
एव सूर्यसंनिभम् ॥ ९२३ ॥

एतच्च करणमण्डलात् पञ्चधैव । यदाह

तस्माद्द्वै संप्रवर्तन्ते

पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि तु ।

प्रत्यणु भिन्नभिन्नरूपाणीत्यर्थः ॥



९२६ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३८१

तानि च

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा

नासिका च यथाक्रमम् ॥९२४

व्योमवाय्वादितत्त्वप्रसरणक्रमेणेत्यर्थः ॥

एषां च

विषयालोचनं वृत्तिः

यतः

तेजोमण्डलसंस्थिताः ।

स्वाक्याधिपतयो नित्यं

तेष्वेव प्रतिचोदकाः ॥९२५॥

भाविनीत्या दिग्वायुसूर्यवरुणाश्रयारुयस्व-  
काधिष्ठातृदेवताप्रेरिता बुद्धिदेवाश्चोदनानुसारं  
रूपाद्यालोचनेषु प्रवर्तन्ते, तेनैषां विषयालो-  
चनं वृत्तिरित्यर्थः । एषां कर्मेन्द्रियाणां च प्रति-  
लोमक्रमेण भुवनसंशोधनं कार्यम् ॥९२५॥

अथ

एभ्यः परतरं चास्ति

चन्द्रमण्डलसन्निभम् ।

विस्तारात्परिणाहाच्च

सर्वतो रश्मिमण्डलम् ॥९२६॥

तस्माद्धै संप्रवर्तन्ते

पञ्चार्थाः सर्वदेहिनाम् ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं

रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥९२७॥

भोग्यभूताः प्रतिपुरुषं विचित्रभोगसम्पा-  
दका रूपादयः सर्वे तस्मादुद्यन्ति । अत एव  
समस्ताम्मयचन्द्रोह्लासकत्वात्तस्य चन्द्रमण्डल-  
सन्निभत्वं परिमाणतो रूपतश्चोक्तम् । यतश्चैत-  
द्रश्मिमण्डलमत एवैतद्भूता विषया एतद्रश्मि-  
रूपाः प्रकाशमानतया स्वप्रकाशस्वभावाः । य-  
दुक्तं श्रीमदुच्छुष्मभैरवे

‘यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये ।

वेद्यं वेदकमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः ॥’

इति । यद्यपि पृथिव्यादयो रूपादिगुणा एवो-  
त्पन्नास्तथाप्येते प्रतिपुरुषं विचित्रभोगसम्पाद-  
का अन्य एव रूपादयो निर्याताः ॥ ९२७ ॥

१२९ श्लो०] श्रीशेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३८३

किंच

एभ्यः परतरं चापि

सौम्यं सोमस्य मण्डलम् ।

एभ्य इति करणप्रकाशरश्मिमण्डलेभ्यः ॥

तस्मान्मनो विनिष्क्रान्तं

रश्मिभिर्दशपञ्चभिः ॥ १२८ ॥

बुद्धिकर्मेन्द्रियविषयाख्यस्य ग्रहणग्राह्यरूपस्य रश्मिपञ्चदशकस्यानुसन्धातृरूपमिति कृत्वा तैरेव तद्युक्तमुक्तम् ॥ १२८ ॥

तच्च

चित्तं चेतो मनश्चेति

इत्थमुच्यमानं सत्

शब्दाद्यक्षप्रवर्तकम् ।

यतश्चायं प्रवर्त्यमानैतद्रश्मिपञ्चदशककलापूरिततनुः स्वामृतकलया सह षोडशकलोऽत एव

तस्याधिपो महातेजा-

श्चन्द्रमाः सौम्यतेजसा ॥१२९॥

महातेजा नित्यमक्षीणकलाषोडशकादिपरि-

पूर्णमूर्तित्वात्, अतश्च चेतनस्य पुरुषस्य विकार-  
षोडशकादियुक्ततया स्वावसरनिर्णेष्यमाणस्या-  
वरोहक्रमेण प्रतिनिधिकल्पत्वात्

‘पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ।’  
इत्युद्धोष्यते ॥ ९२९ ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं  
परतो मण्डलं महत् ।

जपाकुसुमसंकाश-  
मरुणादित्यसंनिभम् ॥९३०॥

पूर्ववच्च प्रमाणेन  
समन्तात्परिमण्डलम् ।

पूर्ववदिति पूर्वोक्तचन्द्रमण्डलपरिमाणमि-  
त्यर्थः ॥

किंच

तस्मात्तु मण्डलाद्देवि  
सन्ध्यारुणसमद्युतिः ॥९३१॥

सधूमोऽग्निरिवासौ वै  
अहंकारः प्रवर्तते ।

सर्वप्रमातृगता अहंकारा उद्यन्तीत्यर्थः । अहंकार इति जातावेकवचनम् । मनःपर्यन्तसमस्तविषयेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्तत्कल्पनस्वभावत्वाच्च तैजसभूतादिरूपस्यास्य सधूमाग्नितुल्यत्वमुक्तम् । एवं च अहंकारमनोविषयबुद्धीन्द्रियकारणभूतानि सूर्यसोमरश्मिप्रकाशकरणमण्डलानि पञ्च, तथा तन्मात्रमण्डलानि पञ्च व्याप्य अहंकारतत्त्वं स्थितमिति मनःप्रभृति षोडशकमाहंकारिकमुच्यते । अत एव कारणस्कन्धदृष्ट्या बहिस्तत्त्वान्येकरूपाणि, करणस्कन्धदृष्ट्या तु प्रतिपुरुषं भिन्नभिन्नस्वभावानीति न करणस्कन्धरूपाद्दहंकारात्षोडशकोत्पत्तिरपितु सूर्यसन्निभान्मण्डलात्कारणस्कन्धरूपात्करणस्कन्धरूपाणां प्रतिप्रमातृभिन्नानामहंकाराणामुत्पत्तिस्तथा मनःप्रभृतेः षोडशकस्येति मन्तव्यम् ॥

यश्चायं करणस्कन्धात्मा अहंकारः, सः

अन्तःकरणमात्मस्थं

आत्मनोऽन्तरङ्गमेतत्सकलवसुधादिप्रतीति-  
साधनं कारणमित्यर्थः ॥

किंच

येनेदं रंजितं जगत् ॥९३२॥

जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तत्तत्समुचिता-  
भिमाननिवेशनेन येनोपरक्तं कृतमित्यर्थः ९३२

अयं च

मत्तद्विप इवान्धस्तु

दावाग्निरुपसर्पति ।

यथा मत्तो द्विपो दावाग्निश्च तत्तत्तरुप्राण्या-  
दिविनाशायोपसर्पति, तथा अयमन्धोऽविचा-  
रितयुक्तायुक्तस्तद्भिमानादानक्रमेण सर्वजग-  
न्नाशकः ॥

किमयमस्य परोपतापकारी स्वभावः स्वत  
एवोद्भूतः, नेत्याह

तस्याधिदेवो रुद्रो वै

येनायं प्रेर्यते सदा ॥ ९३३ ॥

९३५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३८७

रुद्र इति यः पूर्वं

‘मध्यदेशे स्थितो रुद्रस्त्वहंकारेश्वरः प्रभुः ।’ (८९०)

इत्युक्तः । प्रेर्यते संसाररक्षार्थमभिमानात्मनि  
स्वकार्ये प्रवर्त्यते ॥ ९३३ ॥

एतं ये परिवृत्य स्थिताः, तेऽपि

छगलाण्डादयो देवि

पूर्वं ते कथिता मया ।

गतमेतत् ॥

अहंकारादथोर्ध्वं तु

बुद्ध्यावरणमुच्यते ॥ ९३४ ॥

सूर्यकोटिसहस्राणां

तेजसा तुल्यवर्चसम् ।

वर्चो दीप्तिः ॥

किंच

अष्टानां देवयोनीना-

मत्रैव भुवनं शृणु ॥ ९३५ ॥

प्राक् ब्रह्माण्डरूपेणोक्तानां पैशाचादिब्रह्म-  
पर्यन्तानामष्टानां देवयोनीनां सात्त्विकादिवृत्ति-

वैचित्र्येण स्थितानां पररूपेण अत्रैव बुद्धितत्त्वे  
धर्मादिगुणाष्टकयुक्ते भुवनाष्टकमस्तीति एव-  
काराशयः ॥ ९३५ ॥

तत्र

ककुभं नाम भुवनं

सन्ध्यारुणसमप्रभम् ।

मानसीभिस्तु तत्स्त्रीभि-

मुदिताभिः समाकुलम् ॥९३६

मानस्यो मनोनुकूलाः ॥ ९३६ ॥

किंच

स्थितास्तत्र पिशाचास्तु

सन्ध्यारुणसमप्रभाः ।

दशकोटिसहस्राणि

किंच

तेषां तत्र निवासिनाम् ॥९३७

मध्ये

स्वनन्दो नाम विक्रान्तः

सच तेष्वेव

पिशाचेष्वीश्वरो महान् ।



९४१ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३८९

सन्ध्यारुणसमच्छायो

बन्धूककुसुमाकृतिः ॥ ९३८ ॥

कुण्डलाभरणोपेतो

हारकेयूरभूषितः ।

किरीटी चाङ्गदी मौली

हेमचीनाम्बरः शुभः ॥ ९३९ ॥

परिवृतो भूतगणैः

प्रभूतैः पार्श्वगैस्तथा ।

नानारूपधरैर्दिव्यै-

दिव्याभरणभूषितैः ॥ ९४० ॥

दिव्यमाल्यानुलेपैस्तु

दिव्यैश्वर्यसमन्वितैः ।

मौलिः शिखामणिः । दिव्यमैश्वर्यं पिशाचो-  
चितमेव अणिमादि अष्टविधं, एवमुत्तरत्रापि  
स्वोचितमेव दिव्यत्वं मन्तव्यम् ॥

सच एतैः

परिवृतो महातेजा

गणैरिव महागणः ॥ ९४१ ॥

महान्तो गणा यस्य स महागणो महादेवः ॥

अथ

अतः परं प्रवक्ष्यामि

राक्षसं भुवनं महत् ।

कोकिलाकण्ठसदृशं

नीलजीमूतसंनिभम् ॥ ९४२ ॥

तस्मिस्तु भुवने दिव्ये

दिव्यैश्वर्यसमन्विते ।

करालो राक्षसेशो वै

जात्यञ्जननिभो महान् ॥ ९४३ ॥

किरीटी कुण्डली दीप्तः

शोभते तु महाद्युतिः ।

जात्यञ्जननिभः श्रीमा-

न्दावाग्निरिव पर्वते ॥ ९४४ ॥

श्रीदीप्तिर्विद्यते यस्य, अत एव धूमबहुलेन  
दावाग्निना उपमितः ॥ ९४४ ॥

९४८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३९१

अस्य च परिवारः

दशकोटिसहस्राणि

मुदिता नाम राक्षसाः ।

भृङ्गजीमूतवर्णाभा

वसन्त्यत्र महाप्रभाः ॥ ९४५ ॥

अथ

अतः परं प्रवक्ष्यामि

याक्षं वै भुवनं महत् ।

जाम्बूनदमयं सर्वं

दिव्यरत्नसमुज्ज्वलम् ॥९४६॥

भोगैश्वर्यसमुत्पन्नं

समन्तात्परिमण्डलम् ।

तस्मिंस्तु भुवने भद्रे

सुभद्रो नाम यक्षराट् ॥९४७॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभो

मुकुटादिविभूषितः ।

शतकोटिसहस्रैस्तु  
 यक्षैरमितविक्रमैः ॥ ९४८ ॥  
 तैर्वृतो भ्राजते सर्वैः  
 शर्वः सर्वगणैरिव ।

अथ

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि  
 गान्धर्वं भुवनं महत् ॥ ९४९ ॥

पीतकौशीतकीप्रख्यं  
 चम्पकैस्तु समच्छवि ।

कौशीतकी पुष्पविशेषः ॥

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये  
 सुरूपो नाम वै प्रिये ॥ ९५० ॥

गन्धर्वदेवाधिपति-  
 र्गन्धमादनसन्निभः ।

अप्रकम्प्यत्वात् ॥

तथा

तप्तजाम्बूनदनिभ-  
 स्तरुणादित्यसप्रभः ॥ ९५१ ॥

९५५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३९३

दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गो  
दिव्याभरणभूषितः ।  
दशकोटिसहस्रैस्तु  
गन्धर्वैः परिवारितः ॥ ९५२ ॥  
मनःशिलाभङ्गनिभै-  
हरितालनिभैस्तथा ।  
स्वकान्ता नाम गन्धर्वा-  
श्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ९५३ ॥  
चित्राम्बरधराः सर्वे  
चित्राभरणभूषिताः ।

अथ

तस्मात्परतरं वक्ष्ये  
स्थानमैन्द्रं च पार्वति ॥ ९५४ ॥  
बृहद्भोगमिति ख्यातं  
तदूर्ध्वं सर्वकामदम् ।  
शङ्खगोक्षीरधवलं  
शरत्कुन्देन्दुसन्निभम् ॥ ९५५ ॥

बृहद्भोगमिति यथार्थनाम । ऊर्ध्वमित्यु-  
त्कृष्टम् ॥ ९५५ ॥

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये  
दिव्याश्चर्यशतैर्युते ।

विभूतिर्नाम भगवा-  
न्महेन्द्रो भुवनेश्वरः ॥९५६॥

चन्द्रमण्डलसङ्काशो  
मुक्ताहारविभूषितः ।

शुक्लाम्बरधरः श्रीमा-  
ञ्छुक्लमाल्यानुलेपनः ॥९५७॥

ज्वलत्किरीटो दीप्ताभ्यां  
कुण्डलाभ्यामलंकृतः ।

हारकेयूरवाञ्छेतः  
श्वेतोष्णीषविभूषितः ॥९५८॥

भूतिजा नाम वै देवा  
विभूत्या परया युताः ।

किरीटिनः कुण्डलिनो  
दिव्यमाल्यविभूषिताः ॥९५९॥

दशकोटिसहस्राणि

देवाश्चेन्द्राः प्रकीर्तिताः ।

तैरावृतो महातेजा

नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ९६० ॥

भूत्या सह जातत्वाद्भूतिजा इत्युक्ताः ॥ ९६०

अतः परं तु

मनोजं नाम भुवनं

शरच्चन्द्रनिभं शुभम् ।

शुक्लाभ्रकनिभं दीप्तं

मुक्ताहारसुवर्चसम् ॥ ९६१ ॥

अमृतो नाम वै तत्र

चन्द्रमाः परमः स्थितः ।

शुद्धस्फटिकसंकाशः

श्रीमाञ्छुक्लाम्बरोद्भवः ॥ ९६२ ॥

कुण्डलैर्दीप्तिसंकाशै-

र्भूषितस्तु विराजते ।

दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गो

दिव्याभरणभूषितः ॥ ९६३ ॥

तत्र वै रश्मयो नाम्ना

रश्मिव्यूहसमप्रभाः ।

देवाः ॥

दिव्याः सौम्यास्तु ते ज्ञेयाः

सोमतेजःसमुद्भवाः ॥ ९६४ ॥

दशकोटिसहस्राणि

तेषां वै सौम्यतेजसाम् ।

अथ

अत ऊर्ध्वं तु देवेशि

प्राजेशं भुवनं महत् ॥ ९६५ ॥

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये

प्रजेशस्त्वमितद्युतिः ।

विश्वरूपो विश्ववर्णो

विश्वालंकारभूषितः ॥ ९६६ ॥



विश्वरूपपरैर्देवै-

विश्वात्मा परिवारितः ।

अमितद्युतिरिति एतन्नामा ॥

तेषां च

दशकोटिसहस्राणि

विश्वानां भूरितेजसाम् ॥९६७॥

परिवार्य महात्मानं

शोभने पर्युपासते ।

विश्वानामिति एतत्संज्ञानां, अत एव अस-  
र्वनामत्वात्सुडभावः । शोभन इति भुवन-  
विशेषणम् ॥

अथ

ब्राह्मं चैवमतो ज्ञेयं

शङ्खगोक्षीरसन्निभम् ॥९६८॥

पितामहो यत्र देवः

शुक्लपद्मस्थसौम्यदृक् ।

शुक्लाम्बरधरः श्रीमा-

ञ्जुक्लमाल्यानुलेपनः ॥९६९॥

शुक्लयज्ञोपवीती च  
 महाहारविभूषितः ।  
 दशकोटिसहस्रैस्तु  
 चन्द्रबिम्बसमप्रभैः ॥ ९७० ॥  
 ब्राह्मैर्देवैः परिवृतः  
 शारदाभ्रैरिवांशुमान् ।

तदित्थं

पैशाचं राक्षसं याक्षं  
 गान्धर्वं त्वैन्द्रमेव च ॥९७१॥  
 सौम्यं तथैव प्राजेशं  
 ब्राह्मं वै भुवनं प्रिये ।

साधिष्ठातृदैवतमुक्तमित्यर्थः ॥

एतानि सुरयोनीनां  
 स्थानान्येव पुराणि तु ॥९७२॥

एतानि पुराणि देवयोनीनां स्थानानि एव  
 मुख्यान्त्येव अवस्थितिधामानि ॥ ९७२ ॥

९७५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३९९

एभ्यश्च स्थानेभ्यः

अवतीर्यात्मजन्मानं

ध्यायन्तः संभवन्ति हि ।

परमेशानियोगाच्च

चोद्यमानाश्च मायया ॥९७३॥

नियमिता नियत्या च

ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ।

व्यज्यन्ते ते च सर्गादौ

नामरूपैरनेकधा ॥ ९७४ ॥

अंशेनैव वरारोहे

व्यक्तं प्रभूतात्मदेहमयं स्थूलं जन्म यस्य  
ब्रह्मणो ब्रह्माण्डान्तसत्यलोकाधिपतेस्तस्य सम्ब-  
न्धिनि प्रत्यहं कार्ये सर्गादौ सृष्टिप्रारम्भे व्य-  
ज्यन्ते तत्पदोचिताकृतिभाज आत्मजन्मानं  
बुद्धितत्त्वगतं ब्रह्माणं ध्यायन्तः परमेश्वरनि-  
योगान्मायादिमाहात्म्याद्ब्रह्माण्डान्तर्जायन्ते ।  
ते च अंशमात्रेणैव व्यज्यन्ते ॥

सर्वात्मना पुनरेते

न त्यजन्ति निकेतनम् ।

निकेतनं बुद्धिगतं निजं स्थानम् ॥

एवं बुद्धितत्त्वगतं देवयोन्यष्टकमात्रमुक्त्वा  
प्रस्तुतभुवनदीक्षायां प्रकृतं मा विस्मार्षीदित्या-  
शयेनाह

पुर्यष्टकेन्द्रियैः सार्ध-

मात्मा मन्त्रैर्विशोधयेत् ॥९७५

बुद्धिपर्यन्तगते भुवनजाते शोधिते सति  
तन्मात्रमनोहंकारबुद्धिरूपेण पुर्यष्टकेन इन्द्रि-  
यैश्च बाह्यैः करणैः सार्धं यः स्थित आत्मा, अ-  
र्थात्तमेव मन्त्रैरिति प्राग्विभक्तस्थित्या प्रतिष्ठायां  
यथाकर्मविभागं विनिर्मुक्तैर्मूलवामदेवादिभिः  
विशोधयेत् । विशोधयत इति तु स्पष्टः पाठः ९७५

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

पञ्चाष्टकं मूर्तयोऽष्टौ

बुद्धितत्त्वमनुक्रमात् ।

विशोधयैवं प्रयत्नेन

क्रोधाष्टकमतः परम् ॥९७६॥

विशोधयेदिति संबध्यते । अनुक्रमादित्यु-  
क्तेरयमाशयः—गुह्याद्यष्टकचतुष्टयं जलादिव्यो-  
मतत्त्वान्तगं शोधयित्वा तन्मात्रपञ्चकसोमसूर्य-  
वेद्यमण्डलगताः शर्वादिमूर्तयोऽष्टौ विशोध्याः,  
ततः कर्मबुद्धीन्द्रियपराधिष्ठातृनश्यादिसोमा-  
न्तानेकादश शोधयित्वा अहंकारगतं पञ्चमं  
स्थाण्वष्टकं ततोऽपि बुद्धिगतं देवयोन्यष्टकं वि-  
शोधयेत् । प्रयत्नेनेति प्रागुक्तेन अध्वसन्धाना-  
दिना भुवनेश्वरवागीश्वरीविसर्जनपर्यन्तेन सम-  
स्तेन कर्मविस्तारादिना, नतु हेलामात्रेण । उक्तं  
च अन्यत्र

‘न चावज्ञा क्रियाकाले संसारोद्धरणं प्रति ।’

इति ॥ ९७६ ॥

एवमियदन्तं शोधयित्वा बुद्धितत्त्वगतमेव  
क्रोधेश्वराष्टकं यच्छोध्यं, तदुद्दिशति

संवर्तस्त्वेकवीरश्च

कृतान्तो जननाशकः ।

मृत्युहन्ता च रक्ताक्षो

महाक्रोधश्च दुर्जयः ॥९७७॥

महाक्रोधनाम्ना क्रोधाधिष्ठायिना रुद्रेणो-  
पलक्षितमेतत्क्रोधाष्टकमुच्यते । एते च रुरुसंग्रहे

‘क्रोधेशश्चण्डसंवर्तौ ज्योतिःपिङ्गलस्ररकौ ।

पश्चान्तकैकवीरौ च शिखी देशहितेश्वराः ॥’

इति नामान्तरेणापि पठिताः ॥ ९७७ ॥

नीलोत्पलदलाभानि

तेषां वै भुवनानि तु ।

एकैकस्य परीवारः

कोटिर्दशसहस्रकम् ॥९७८॥

अथ अत्रैव तत्त्वे

क्रोधेश्वराष्टकादूर्ध्वं

स्थितं तेजोष्टकं महत् ।

बलाध्यक्षो गणाध्यक्ष-

स्त्रिदशस्त्रिपुरान्तकः ॥ ९७९ ॥

९८२ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४०३

सर्वरूपश्च शान्तश्च

निमेषोन्मेष एव च ।

निमेषसहित उन्मेष इत्यर्थः ॥

एषां च

सहस्रैः पञ्चदशभिः

परिवारोऽभिधीयते ॥ ९८० ॥

तेजोष्टकसमाख्याया निमित्तमाह

अग्निरुद्राः स्मृता ह्येते

तेजसा कृष्णवर्णकाः ।

अग्निरुद्राः स्मृताः । तेजसा ज्ञानदीप्ति-  
मयेनोपलक्षिताः, अत एव बुद्धिगतदीप्तात्म-  
कतेजोष्टकाधिष्ठातृत्वाद्प्येतत्तेजोष्टकमुच्यते ॥

कूर्माकाराणि चित्राणि

तेषां वै भुवनानि तु ॥ ९८१ ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं समाख्यातं

योगाष्टकमनुत्तमम् ।

संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगस्थितानां योगिनां  
अधिष्ठातृत्वाद्योगाष्टकं, अत एवाधस्तनाष्टकापे-  
क्षयोत्कृष्टत्वाद्नुत्तमम् ॥

तच्च

अकृतं च कृतं चैव

रैभवं ब्राह्ममेव च ॥ ९८२ ॥

वैष्णवं त्वथ कौमार-

मौमं श्रैकण्ठमेव च ।

रिभूणां देवानामिदं रैभवं, एवं ब्राह्मं भुव-  
नमित्यादि योज्यम् । तेन रा धनं तत्र भवमि-  
त्यादिव्याख्यानमसत् । एतच्च योगाष्टकं प्रधान-  
तत्त्वाश्रयमिति श्रीमालिनीविजये, सगुणयोग-  
निष्ठानां च शुद्धसत्त्वगुणा धीः प्रधानं वा  
प्राप्तिपदमिति न वस्तुभेदः कश्चित् ॥

अतश्च

क्रीडन्ति योगिनस्तत्र

भुवनैः स्फटिकप्रभैः ॥ ९८३ ॥

तत्र नैष्कर्म्ययोगनिष्ठा अकृतपदे, कर्मयो-



९८४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्धोताख्यटीकोपेतम् । ४०५

गनिष्ठाः कृतपदे, निर्माणयोगगताः रिभुपदे,  
पुरुषाद्वययोगसेविनो ब्रह्मपदे, वैष्णवशास्त्रोक्त-  
योगसेविनो वैष्णवपदे, निष्पन्नब्रह्मचर्ययोगाः  
कुमारपदे स्फटिकप्रभैः स्वच्छैर्भुवनैरुपलक्षिताः  
क्रीडन्ति । तदूर्ध्वं त्वौमं श्रैकण्ठं च धाम शैव-  
सिद्धान्तोपदिष्टशक्तिशक्तिमदाराधनपुरःसरचि-  
त्तवृत्तिनिरोधात्मकनिष्पन्नानां प्राप्तिपदम् ॥९८३

तत्र शिवयोगिन्या भगवत्या उमाया देव्या  
योगाष्टकस्योपरि परेण रूपेण स्थिताया भु-  
वनमाह

ततः साक्षाद्भगवती

जगन्माता व्यवस्थिता ।

उमा त्वमेया विश्वस्य

विश्वयोनिः स्वयम्भवा ॥९८४॥

साक्षादित्युक्त्या योगाष्टकमध्ये भगवत्या  
अंशावतरणमित्याह, एवं वक्ष्यमाणश्रीकण्ठभ-  
ट्टारकविषयेऽपि मन्तव्यम् । स्वयम्भवेति स्वात-  
व्यात्परानुग्रहाय तत्र स्थिता, न अन्ययोगिवद्यो-  
गवशादेतत्पदं प्राप्ता ॥ ९८४ ॥

सा च

तप्तजाम्बूनदनिभा

ह्युदयादित्यसप्रभा ।

महापीठे मणिमये

सिंहाष्टकयुते शुभे ॥ ९८५ ॥

शतयोजनविस्तीर्णे

दिव्यस्रग्धामलालिते ।

स्थितेति शेषः ॥

किंच

दिव्यकुण्डलिनी देवी

महाहारविभूषिता ॥ ९८६ ॥

किंच

विजयाग्रे महाभागा

श्रीरिवोत्तमरूपिणी ।

जया च पद्मगर्भाभा

सर्वालंकारभूषिता ॥ ९८७ ॥

नन्दा च पद्मपत्राक्षी

हारकेयूरभूषिता ।

९९० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ४०७

सर्वाभरणचित्राङ्गी

सुनन्दा च मनोहरा ॥९८८॥

परिवार्य प्रतीहार्यः

सर्वतः समुपस्थिताः ।

श्रीरिवेति पूर्वोक्तश्रीरूपेत्यर्थः । सर्वत इति  
चतुर्दिक्कम् ॥

किञ्च

त्रिंशत्कोटिसहस्राणि

त्रिंशत्कोटिशतानि च ॥९८९॥

मानस्यो दिव्यनार्यस्ता-

स्तां सदा पर्युपासते ।

ता इति लोकोत्तराः । त्रिंशत्कोटीति पाठे  
वर्णव्यत्ययश्छान्दसः ॥

किञ्च

विमानकोटिरेका च

रुद्राणां भूरितेजसाम् ॥९९०॥

तत्रास्ति ॥ ९९० ॥

ते च विमानस्था रुद्रास्तदाराधनपरा एवेति  
कृत्वा

औमा इति समाख्याताः

किंच

वैमाना इति तेऽन्यथा ।

विगतो मानः शरीरेन्द्रियादिविषयोऽभि-  
मानो यस्याः सा विमाना भगवती, तस्या  
अमी वैमानाः ॥

एते हि

उपासते तु तां देवीं

मातरं तनया इव ॥ ९९१ ॥

नच तत्र असौ केवलमनुग्रहपरा स्थिता,  
यावत्

सावतीर्याण्डमध्ये तु

मया सार्धं वरानने ।

अनुग्रहार्थं लोकानां

प्रादुर्भूता सनातनी ॥ ९९२ ॥

सनातनी नित्यं पुंसामनुग्रहार्थं प्रपञ्चव्या-

९९६ श्लो० ] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४०९

ध्या नानानामाकृतिरूपा प्रादुर्भूता व्यक्तिं ग-  
तेत्यर्थः । मया सार्धमिति वक्ष्यमाणश्रीकण्ठाव-  
तारेण कैलासवासिना मया सहेत्यर्थः ॥९९२॥

प्रतिकल्पं नानानामभेदेन देव्यवतीर्णेत्याह

कल्पे पूर्वे जगन्माता

जगद्योनिर्द्वितीयके ।

तृतीये शाम्भवी नाम

चतुर्थे विश्वरूपिणी ॥ ९९३ ॥

पञ्चमे नन्दिनी नाम

षष्ठे चैव गणाम्बिका ।

विभूतिः सप्तमे कल्पे

सुभूतिश्चाष्टमे तथा ॥ ९९४ ॥

आनन्दा नवमे कल्पे

दशमे वामलोचना ।

एकादशे वरारोहा

द्वादशे च सुमङ्गला ॥ ९९५ ॥

कल्पे त्रयोदशे देवि

महातनुरुदाहता ।

कल्पे चतुर्दशे चैव  
 अनन्ता नाम कीर्तिता ॥९९६॥  
 भूतमाता पञ्चदशे  
 षोडशे चोत्तमा स्मृता ।  
 सहस्रधारा सप्तदशे  
 सती चाष्टादशे पुरा ॥९९७॥

कल्पो भाविमानेन चतुर्दशमन्वन्तरं ब्राह्मं  
 दिनं यदन्ते कालाग्निर्जगद्ग्रहति । तत्र प्रथमद्वि-  
 तीयादिकल्पक्रमेण त्वेतन्नामरूपभेदेन लोका-  
 नुग्रहार्थमवतीर्णा ॥ ९९७ ॥

आस्तां वा निःसंख्यपुराकल्पगततत्तदवता-  
 रकीर्तनेनापरिसंख्येन, केवलमस्मिन्वर्तमाने

चाक्षुषस्य मनोः कल्पे  
 दक्षस्य दुहिता शुभा ।

ब्रह्मणा स्वचाक्षुषा निर्मितत्वाच्चाक्षुषो यो  
 मनुप्रजापतिस्तस्य कल्प इति तदीय एतत्क-  
 ल्पसम्बन्धिनि प्रथमे मन्वन्तरात्मनि त्वं लोका-  
 नुग्रहार्थं दक्षप्रजापतिदुहितृरूपेणावतीर्णा अ-  
 भव इत्यर्थः ॥

अवतीर्य च

अवमानाच्च दक्षस्य

स्वां तनुं त्वजहाः पुरा ॥९९८॥

एतत्पुराणेषु प्रसिद्धमेव ॥ ९९८ ॥

ततः सैव

अमां कलां तु चन्द्रस्य

पुनरापूर्य संस्थिता ।

महेश्वरानुरागात्तच्छिरःस्थाममाख्यां वि-  
श्वाप्यायिकां चन्द्रकलामापूर्येति । एवमपि ज-  
गदनुग्रहप्रयोजनैव देवी ॥

अथ परमेश्वरी अनुजिघृक्षाप्रेरितेन

पुनर्हिमवताराध्य

दुहिता त्वात्मनः कृता ॥९९९॥

त्वं देवि सा

तथारूपतां गृहीत्वा

अद्भुतं तद्वा

तपः परमदुश्चरम् ।

मां भर्तारं पुनः प्राप्य

जातास्यङ्गरुहा प्रिये ॥१०००॥

मामिति परमहेश्वरमेव स्वातञ्चाद्गृहीत-  
कैलासवासिमूर्तिम् । अङ्गे रुहतीति भङ्गरुहा  
वामार्धभागगता ॥ १००० ॥

तदिस्थं

कैलासनिलयश्चाहं

त्वया सार्धं वरानने ।

भक्तदृशा च मम

त्वं तनुर्वामभागस्य

अतश्च तत्त्वदृष्टाविव आकृतिदशायामपि

मत्तो नैव वियुज्यसे ॥१००१॥

न केवलमस्मिन्नेव कल्पेऽद्यत्वे मच्छरीरार्धग-  
तत्वेन स्थितासि, यावत्

दक्षाध्वरे पुनर्जाता

भद्रकालीति नामतः ।

पुनरिति अन्यस्मिन्दक्षयज्ञे दक्षप्रजापति-  
कृताराधनप्रकर्षात्तदनुग्रहाय भद्रकालीत्वेन अ-  
वतीर्णा त्वमभव इत्यर्थः ॥



१००३ श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४१३

तदित्थं पररूपैव त्वम्

एकानंशापरा मूर्तिः

सतीशानाद्विनिःसृता ॥१००२॥

एकानंशा अविभक्ता अद्वितीयरूपा सती  
इत्यपरा मूर्तिरीशानाद्विनिःसृतेत्युक्तप्रकारना-  
नाविधापरामूर्तिरूपा त्वमीशानादिति परमे-  
श्वरस्वातघ्यादेव जगदनुजिघृक्षयेत्थमास्थिते-  
त्यर्थः, अथ च एकानंशाख्यदेवतात्वेनाप्यव-  
तीर्णेत्यर्थः ॥ १००२ ॥

किंच

इदं चतुर्युगं प्राप्य

द्वापरे विष्णुना सह ।

महिषस्य वधार्थाय

उत्पन्ना कृष्णपिङ्गला ॥१००३॥

वर्तमानचतुर्युगगते द्वापरे श्रीभद्रकाली-  
पुरनिरूपितनीत्या विष्णुना आराधिता सती  
तेनैव भ्रातृभूतेन सह महिषासुरवधाय अव-  
तीर्णा ॥ १००३ ॥

किंच

कात्यायनीति दुर्गेति  
विविधैर्नामपर्ययैः ।

मनुष्याणां तु भक्तानां

वरदा भक्तवत्सला ॥ १००४ ॥

पूर्वमेवावतीर्णासि

विन्ध्यपर्वतमूर्धनि ।

विविधैर्नामपर्ययैरिति विन्ध्यवासिनीभ्रम-  
रवासिनीत्यादिनामभेदैः । कतस्य वृष्णिमध्य-  
वर्तिनोऽपत्यं कात्यः, तस्य कृष्णावताराद्यपुरुष-  
स्य अपत्यं विष्णोर्भगिनी कात्यायनी । दुःखेन  
गम्यते जपयज्ञदानतपोभिरपि मुनिभिरपि न  
प्राप्यते, किंतु भक्तिशालिभिरेव आसाद्यते इति  
दुर्गा । सा च विन्ध्यस्य मूर्धनि पूर्वमेवावती-  
र्णेति एतत्कल्पप्रारम्भ एव उक्तजम्बूद्वीप-  
गतविन्ध्यपर्वतशिरसि भक्तानुग्रहार्थमेवावतीर्णा  
असि ॥

अथेदानीम्

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि

भुवनं वरवर्णिनि ॥ १००५ ॥

१००९श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४१५

सुचार्विति तु विख्यातं  
सहस्रादित्यकान्तिमत् ।  
कैलासशिखराकारं  
शुद्धस्फटिकसप्रभम् ॥१००६॥  
महाविमानकोटीभि-  
रावृतं चक्रवर्तिनाम् ।

चक्रवर्तिनो मन्त्रेश्वरा अनुग्रहार्थमेव आकृ-  
तिपरिग्रहेण अत्र अवतीर्णाः ॥

तस्मिन्स्तु भुवने दिव्ये  
सूर्यकोटिसमद्युतिः ॥१००७॥  
सहस्रबाहुचरणः  
सहस्रवदनेक्षणः ।  
उमापतिर्जगन्नाथः  
सर्वानुग्रहकृद्दरः ॥ १००८ ॥

तस्य च भगवतो विश्वभोक्तुः

भोगस्थानं समस्तं वै  
तत्रस्थं वामभागतः ।

वामभागतो वामं देहार्धमाश्रित्य तत्रैव  
स्थितं समस्तं भोगस्थानमशेषभोग्योपभोगा-  
त्मतया वाममर्धं, दक्षिणं तु भोक्तरूपमेव ।  
एवं च भोक्तृभोगात्मकविश्वशरीरोऽयं भगवा-  
नत एव सहस्रबाहुचरणादिरूपः ॥

किंच अयं

शतयोजनविस्तीर्णे

नानारत्नविभूषिते ॥ १००९ ॥

दिव्यास्तरणसंछन्ने

आदित्यशतसन्निभे ।

आसने परमे दिव्ये

रत्नपद्मविचित्रिते ॥ १०१० ॥

उपविष्टो महातेजा

वृषभैरष्टभिर्वृतः ।

हेमचीनाम्बरधरो

हारकेयूरभूषितः ॥ १०११ ॥

धारयन्सुप्रदीप्ते च

सूर्यमण्डलसन्निभे ।

१०१५श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४१७

स्फुरन्मयूखसंघाते

कुण्डले रश्मिसंकुले ॥१०१२॥

मयूखाः सूक्ष्माः प्रभाः, रश्मयस्तु स्थूलाः ॥

किञ्च

धारयन्मुकुटं मूर्ध्नि

दिव्यरत्नविचित्रितम् ।

देदीप्यमानमत्युग्रं

कैलासशिखरोपमम् ॥१०१३॥

प्रलम्बोऽस्य महाहारः

प्रभवद्द्रश्मिसंकुलः ।

गाङ्गो हिमवतः शृङ्गा-

त्पतितो निर्झरो यथा ॥१०१४॥

किञ्च

त्रिंशत्कोटिसहस्रैस्तु

त्रिंशत्कोटिशतैस्तथा ।

शूलिभिर्जटिभिर्हयक्षै-

र्दिव्याभरणभूषितैः ॥१०१५॥

नानारूपधरै रुद्रै-

वृत्तो भूतगणैस्तथा ।

दिव्याभिर्मानसीभिश्च

नारीभिः परिवारितः ॥१०१६॥

विमानशतकोटीभि-

रावृतः सर्व एव तु ।

अन्यच्च

मातरः सप्त रूपिण्यो

नानालंकारभूषिताः ॥१०१७॥

परिवार्य महात्मानं

समन्तात्पर्यवस्थिताः ।

ता दिग्बिभागेनाह

ब्राह्मी कमलपत्राभा

दिव्याभरणभूषिता ॥१०१८॥

आग्नेय्यां दिशि देवेशि

स्थिता वै श्रीरिवापरा ।

१०२२श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४१९

शङ्खगोक्षीरसंकाशा  
त्वैशान्यां तु वरानने ॥१०१९॥

माहेश्वरी महातेजा-  
स्तिष्ठते सुरपूजिता ।  
कौमारी पद्मगर्भा  
हारकेयूरभूषिता ॥ १०२० ॥

दिश्युत्तरस्यां देवेशि  
कामिनीपर्युपासिता ।  
स्निग्धनीलोत्पलनिभा  
हारकुण्डलमण्डिता ॥१०२१॥

दक्षिणस्यां दिशि तु सा  
उपास्ते परमेश्वरम् ।  
वैष्णवीति च विख्याता  
शिवेन परमात्मना ॥१०२२॥

शिवेनैवाधिष्ठिता सती इयं ध्याता, नतु  
विष्णुना । प्रत्युत एतस्य एतच्छक्त्यंशाधि-  
ष्ठितत्वादेव विष्णुत्वम् ॥ १०२२ ॥

नीलजीमूतसंकाशा  
 सर्वाभरणभूषिता ।  
 वारुण्यां दिशि देवेशि  
 वाराही पर्युपस्थिता ॥१०२३॥  
 शङ्खकुन्देन्दुधवला  
 हारकुण्डलमण्डिता ।  
 ऐन्द्र्यां दिशि च सा देवी  
 इन्द्राणी पर्युपस्थिता ॥१०२४॥  
 करालवदना दीप्ता  
 सर्वाभरणभूषिता ।  
 नैर्ऋत्यां दिशि चामुण्डा  
 उपास्ते परमेश्वरम् ॥१०२५॥

एताः सप्त परिवारभूताः, उमा तु देवी भ-  
 गवतः शरीरार्धस्था अष्टमी । सैव योगेश्वरी  
 यस्या एताः प्रपञ्चः । यद्रक्ष्यति

'उमैव सप्तधा भूत्वा.....।' (१०२९)

इति । अत एव पूर्वं



१०२७श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्धोताख्यटीकोपेतम् । ४२१

‘मातृकाभैरवं देवमवर्गेण प्रपूजयेत् ।

भैरवी कादिना पूज्या मातृवर्गेः प्रपूजयेत् ॥’ (१।३४)

इति । एतद्व्याख्यानावसरे इहत्यदेवगृहानुसारेण  
योजना दर्शिता ॥ १०२५ ॥

एताश्च देव्यः

न त्यजन्ति हि ता देवं

सर्वभावसमन्वितम् ।

सर्वभावेन सर्वसर्विकयान्तर्बहिश्च समन्वि-  
तमभेदव्याप्त्या अधिष्ठातृभूतम् ॥

तदित्थं सततं परमेश्वरानुगता अप्येताः

अंशेन मानुषं लोकं

ब्रह्मणा चावतारिताः ॥१०२६

असुराणां वधार्थाय

मनुष्याणां हिताय च ।

हितमनुग्रहः । चशब्दस्तुशब्दार्थे ॥

कथमवतारिता इत्याह

तपस्तप्त्वा महाघोरं

ब्रह्मणा लोकधारिणा १०२७

प्रजाहितकारिणा ॥ १०२७ ॥

किंच

रुरोश्चैव वधार्थाय  
मयापि त्ववतारिताः ।

मयापीति प्रभुणा सता, नतु ब्रह्मवत्तप-  
स्तध्वा इत्यपिशब्दार्थः ॥

नच एतदाकृतिमदेवासां तात्त्विकं रूपम्,  
अपितु एताः

स्वच्छन्दास्तु पराश्र्वान्याः

परव्योम्नि व्यवस्थिताः ॥१०२८

स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः

परापरविभागतः ।

नित्यं स्थिता इति शेषः । परं स्वच्छन्दं चि-  
द्भैरवं परेण तदविभिन्नेन रूपेण, अपरं त-  
दुमापतिरूपम् । अनेनैवमुक्तेन विभागेनैव च  
अयमुमापतिः परभैरवस्फारसार एवेति । अ-  
नेनैवाशयेनाप्यादिसूत्रे परभैरवपदमस्माभिर्यु-  
क्तमेव व्याकारि परभैरवसत्तासारत्वादुमापति-  
भैरव इत्युक्त इति ॥

१०३१ श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४२३

एताश्च मातरः परशक्तिप्रपञ्चव्याप्तिरूपा  
इत्याह

उमैव सप्तधा भूत्वा  
नामरूपविपर्ययैः ॥ १०२९ ॥

एवं स भगवान्देवो  
मातृभिः परिवारितः ।

आस्ते परमया लक्ष्म्या  
तत्रस्थो द्योतयञ्जगत् ॥ १०३० ॥

परा लक्ष्मीर्ज्ञानदीप्तिमयी उमा देवी तथा  
सह । अतश्च उमैव सप्तधा स्थिता सती उमाप-  
तेर्देहाविभिन्नेत्यष्टशक्तिर्महेश्वरः ॥ १०३० ॥

अत एवैतद्व्याप्तिसारा एव  
अस्योपरि तथा चाष्टौ  
मूर्तयस्तस्य धीमतः ।

अस्य सुचारुणो भुवनस्योपरि तस्य धीमत  
इति एतदुमापत्यभिन्नस्य वक्ष्यमाणगुणतत्त्वनि-  
ष्ठस्य श्रीश्रीकण्ठस्य सम्बन्धिन्योऽष्टौ मूर्तयो

मूर्तीश्वराः । तथा चेति तेनैव श्रीकण्ठाभिन्नेन  
प्रकारेण स्थिताः ॥

ता आह

शर्वो भवश्च भगवा-

ऋद्रः पशुपतिस्तथा ॥१०३१॥

ईशानश्चैव भीमश्च

महादेवोऽग्र एव च ।

वक्ष्यमाणदृष्ट्यनुसारं ईशानादनन्तरं रुद्रः  
पठनीयः । महादेवेन सहित उग्र इति समासः ॥

एवंनामनिर्दिष्टाभिः

एताभिः कुरुते शर्वो

मूर्तिभिः सृष्टिमुत्तमाम् १०३२

भगवानुमापतिरेताभिरष्टभिः, मूर्तिभिरि-  
त्यनेन मूर्तीश्वराष्टकेन परापरादिभेदेन सर्वमू-  
र्धाधरपदमधितिष्ठतो भगवतो निजशक्तिचक्रा-  
त्मना सृष्टिमिति स्थूलसूक्ष्मप्रभावभूततन्मा-  
त्रादिरूपवक्ष्यमाणकलादिरूपां सृष्टिम्, उत्तमा-  
मित्युक्तसूक्ष्मस्थूलसृष्टिमुद्गतामूर्ध्वे स्थितां भ-

१०३४ श्लो.) श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४२५

गवानुमापतिरेव वक्ष्यमाणदृष्ट्या परापरभेदेन  
तत्र तत्र अवस्थितः करोति ॥ १०३२ ॥

का सा सृष्टिरित्याह

भूमिरापोऽनलो वायु-

राकाशं सूर्य एव च ।

सोमश्च यजमानश्चे-

त्यष्टौ सृष्टिरियं स्मृता ॥ १०३३ ॥

एतदष्टकं स्थूलसूक्ष्मपरभेदेन तत्र तत्र अव-  
स्थितं मन्तव्यम् । तेषां च मध्यादुद्धातदीक्षायां  
बिन्द्वादिपदैः पृथिव्यादिस्वरूपं पूर्वं दर्शितं,  
सूर्यसोमावपि करणशक्तिरूपौ, तदाश्रयत्वेन च  
यजमानः प्रमातेति सर्वाध्वनि स्थितमेवैतत् ॥

एवमेते मूर्तीश्वराः

सर्वात्मना तु ते तस्मि-

न्नन्यत्रैकांशतः स्थिताः ।

तस्मिन्निति बुद्धितत्त्वगते मूर्तीशावरणे । अ-  
न्यत्रेति तन्मात्रावरणे ब्रह्माण्डान्तरे च ॥

उपसंहारभंग्या भगवत उमापतेर्यावती  
प्रपञ्चव्याप्तिस्तां दर्शयति

एवमस्मिन्स्थितो देवो

ब्रह्मलोकोर्ध्वतस्तथा ॥१०३४॥

मेरोश्च मूर्धनीशानो

योगाष्टकमथेष्यते ।

श्रीकण्ठ इति नाम्ना च

कैलासनिलयस्तथा ॥१०३५॥

शर्वाद्याभिश्च तनुभि-

रष्टाभिव्याप्य तिष्ठति ।

अस्मिन्निति सुचारुभुवने, ब्रह्मलोकोर्ध्वत  
इति रुद्रलोके, मेरोर्मूर्ध्नि ज्योतिष्कशिखरे अ-  
थानन्तरमेष एव भगवान्योगाष्टकमिष्यते, न  
तु तदन्यत्किञ्चित् । तथा श्रीकण्ठ इति नाम्ना-  
यमेव कैलासनिलयश्चोमापतिरयमेव शर्वाद्या-  
भिश्च मूर्तीश्वरमूर्तिभिस्तत्र तत्र तत्तत्स्थूलसू-  
क्ष्मादि विश्वं व्याप्य तदैकात्म्येनावस्थिताभि-  
रयमेव स्थित इति प्रपञ्चव्याप्तिरियं सर्वदैक-

१०३७श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४२७

स्यैव परमेश्वरस्येति यावत् । एतच्चैकादशे सुतरां  
स्फुटीभविष्यति ॥

एषामेतदुमापतिभुवनमुत्पत्तिस्थानमित्याह

ये तु माहेश्वरं योगं

सगुणं पर्युपासते ॥ १०३६ ॥

भक्त्या च ब्रह्मचर्येण

सत्येन च दमेन च ।

दृष्ट्वा देहस्थमात्मानं

तेऽत्र यान्ति मनीषिणः १०३७

ये तु माहेश्वरशास्त्रनिरूपितं सत्त्ववृत्तिनिष्ठत्वा-  
त्सगुणं न तु ज्ञानक्रियादिशक्तिस्फारसमावेश-  
रूपं परयोगं परितो दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैरु-  
पासते सेवन्ते, ते देहस्थं न तु अनवच्छिन्नरूप-  
मात्मानं ज्ञात्वा कर्तृरूपं स्वं स्वभावं साक्षात्कृत्य  
अत्र यान्तीत्युमापतिपदं सायुज्यादिना प्राप्नु-  
वन्ति । अत्र च भक्तिर्मुख्यं कारणं सत्यब्रह्म-  
चर्यदमेषु प्रधानभूतम् । दम इन्द्रियजयः ।  
इत्थं च अस्य योगस्य सगुणत्वमेव व्यक्ती-  
कृतम् ॥ १०३७ ॥

नच सगुणशाम्भवयोगप्राप्यमेतत्पदं, यावत्  
दृष्ट्वा च मण्डलं तस्य

भक्त्या च परया भृशम् ।

मुक्तद्वैता यतात्मान-

स्तत्र यान्ति मनीषिणः १०३८

तस्येति उमापतेर्मण्डलमिति तदधिकरणं  
यागं दृष्ट्वा तद्दर्शनात्समयदीक्षां प्राप्य तद्भक्त्या  
च मुक्तद्वैता इत्युमापतिरेव एका पारमार्थिकी  
देवतेति निश्चित्य तत्सेवार्थं प्रयतचित्ताः पूर्व-  
वत्सायुज्यादिना एतत्पदं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः  
परमेश्वरशास्त्राश्चस्तबुद्ध्यः ॥ १०३८ ॥

अथ

तेषां चैवोपरिष्ठात्तु

सुशिवा द्वादश स्थिताः ।

सुष्टु शिवा आकृतिमत्त्वेऽपि शिवैक्यप्राप्त्या  
पूर्णसार्वज्ञ्यादिरूपाः ॥

ते च

वामो भीमस्तथेशश्च

शिवः शर्वस्तथैव च ॥१०३९



विद्यानामधिपश्चैव

एकवीरः प्रचण्डधृत् ।

ईशानश्चाप्युमाभर्ता

अजेशोऽनन्त एव च ॥१०४०

तथा एकशिवश्चापि

सुशिवा द्वादश स्मृताः ।

एषां ध्यानाय

सर्वे कुंकुमसंकाशाः

सूर्यकोटिसमप्रभाः ॥१०४१॥

भुवनेषु विचित्रेषु

शङ्खाकारेषु संस्थिताः ।

मूर्तीश्वराणां तु अधिष्ठेयपृथिव्याद्युचितमेव  
रूपमिति कृत्वेह नोक्तम् ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं वीरभद्रो

मण्डलाधिपतिः प्रभुः ॥१०४२

वक्ष्यमाणस्य महादेवादिमण्डलेश्वराष्टकस्या-  
धिपतिः । अस्यैव चासौ परा मूर्तिर्यः पूर्वं श्वे-

तादिमध्ये तदुपरि चोक्तः, अत एवायं प्रभु-  
रिति ॥ १०४२ ॥

अथ एतच्छ्यानादिपरिनिष्ठितो यः, सः

तत्सायुज्यमनुप्राप्य  
तेनैव सह मोदते ।

अथ

अत ऊर्ध्वं महादेवि  
महादेवाष्टकं विदुः ॥१०४३॥

महादेवो महातेजा  
वामदेवभवोद्भवौ ।

एकपिङ्गक्षणे शानौ  
भुवनेशपुरःसराः ॥ १०४४ ॥

अंगुष्ठमात्रसहिता  
महादेवाष्टके शिवाः ।

एते च

मायाञ्जनविनिर्मुक्ताः

परमेशानसंमताः ॥ १०४५ ॥

परमेशानस्य संमता इति तन्नावतारपटल-

१०४६श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोच्चोताख्यटीकोपेतम् । ४३१

दर्शितनीत्या पारम्पर्येण अनन्तभट्टारकमूर्तिना  
परमेश्वरेण अनुगृहीताः, अतश्च प्राप्तप्रबोधप्र-  
कर्षत्वान्मायागर्भाधिकारित्वेऽपि मायाञ्जनवि-  
निर्मुक्ता इत्युक्तम् । एते च अपरेण रूपेणे-  
होक्ता मण्डलेश्वराः, परेण रूपेण तु कालतत्त्वे  
भविष्यन्ति । ते तु श्रीपूर्वशास्त्रे

‘महातेजःप्रभृतयो मण्डलेशानसंज्ञकाः ।

मायातत्त्वे स्थिताः..... ॥’ (५।२८)

इत्युक्ता इति प्रक्रियाभेदः ॥१०४५॥

उपसंहरति

बुद्धितत्त्वे समासेन

भुवनेशा मयोदिताः ।

देवयोनिक्रोधतेजोयोगमूर्त्यष्टकानि पञ्चेति  
चत्वारिंशत्, योगाष्टकोपरि पुनरौमं श्रैकण्ठं च  
भुवनं, ततः सुशिवद्वादशकमहादेवाष्टकं चेति  
द्वाषष्टिरत्र भुवनान्युक्तानीति विततायामिह  
भुवनदीक्षायां सर्वाणि शोध्यानि । संक्षिप्तायां  
तु यः शोधनप्रकारः, स पञ्चमे पटले निर्णीतः ॥

अथोर्ध्वं गुणतत्त्वं तु

गुणसाम्यात्मनः प्रकृतितत्त्वात्सत्त्वगुणगुणो-  
 त्कर्षात्म अत्यन्तविलक्षणमत एव बुद्धिरिति वि-  
 लक्षणव्यपदेश्यं बीजादिव अङ्कुररूपं कथं कार्यं  
 जायते यावदुच्छूनताप्रायं किञ्चिद्वैषम्यात्म म-  
 ध्ये गुणतत्त्वं प्रकृतितत्त्वादनतिभिन्नव्यपदेशं न  
 जायते इत्याशयेनेह गुणतत्त्वं तत्त्वान्तरतया  
 दर्शितम् । श्रीमालिनीविजयादौ तु किञ्चिद्वैष-  
 म्यावस्थायामित उच्छ्रितायामिव बीजाभिधा-  
 नवद्गुणव्यपदेशस्यानिवृत्तेर्गुणतत्त्वं प्रकृतितत्त्वा-  
 भेदेनैवोक्तं संक्षिप्तभुवनदीक्षाप्रतिपादनाश-  
 येन । इह तु वितततया भौवनविधिप्रतिपाद-  
 नस्य प्रस्तुतत्वात्प्रकृतितत्त्वाद्भेदेन गुणतत्त्वं  
 दर्शितमिति नागमविसंवादः शङ्कनीयः ॥

यच्च एतद्गुणतत्त्वं

तस्मिंश्चैव व्यवस्थितम् ॥१०४६॥

गुरुपंक्तित्रयं दिव्यं

दिव्यमिति प्रभावातिशययोगात् ॥

तच्च

गुणैरन्तरितं स्थितम् ।

सत्त्वादिभूमिकामुपविष्टमित्यर्थः ॥

तत्र

प्रथमा तमसः पंक्ति-

रुपरिष्ठाद्भवस्थिता ॥१०४७॥

तमोगुणोर्ध्वमधिरूढेत्यर्थः ॥ १०४७ ॥

तदत्र

तेषां नामानि कथ्यन्ते

यथावदनुपूर्वशः ।

तेषामिति पंक्तिनिष्ठानां गुरूणाम् ॥

शिवः प्रभुर्वामदेव-

श्रण्डश्चैव प्रतापवान् ॥१०४८॥

प्रह्लादश्चोत्तमो भीमः

करालः पिङ्गलस्तथा ।

महेन्द्रो दिनकृच्चैव

प्रतोदो दक्ष एव च ॥१०४९॥

कलेवरश्च विख्यात-

स्तथा चैव कटङ्कटः ।

अम्बुहर्ता च नारीशः

श्वेत ऋग्वेद एव च ॥१०५०॥

यजुर्वेदः सामवेद-  
 स्त्वथर्वा सुशिवस्तथा ।  
 विरूपाक्षस्तथा ज्येष्ठो  
 विप्रो नारायणस्तथा ॥१०५१॥  
 गण्डो नरो यमो माली  
 गहनेशश्च पीडनः ।  
 प्रथमा पंक्तिरुद्दिष्टा  
 रुद्रैर्द्वात्रिंशता स्मृता ॥१०५२॥

अथ

रजसश्चोपरिष्ठात्तु  
 द्वितीया पंक्तिरुच्यते ।  
 शुक्लो दासः सुदासश्च  
 लोकाक्षः सूर्य एव च ॥१०५३॥  
 सुहोत्र एकपादश्च  
 गृद्धश्चैव शिवेश्वरः ।  
 गौतमश्चैव योगीशो  
 दधिबाहुस्तथापरः ॥१०५४॥

१०५८ श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४३५

ऋषभश्चैव गोकर्णो

देवश्चैव महेश्वरः ।

गुह्येशानः शिखण्डी च

जटी माली तथोग्रकः ॥१०५५॥

भृगुः शिखी तथा शूली

सुगातेश्च सुपालनः ।

अट्टहासो दारुकश्च

लाङ्गलिश्चातिदण्डकः ॥१०५६॥

भवनश्च तथा भव्यो

लकुलेशस्तथैव च ।

त्रिंशद्गुद्राः समाख्याता

द्वितीया पंक्तिरुत्तमा ॥१०५७॥

अथ

सत्त्वस्य चोपरिष्ठात्तु

तृतीया पंक्तिरुच्यते ।

देवोऽरुणो दीर्घबाहु-

रतिभूतिश्च स्थाणुकः ॥१०५८॥

सद्योजातस्तथा झिण्ठी

षण्मुखश्चतुराननः ।

चक्रपाणिश्च कूर्मारख्य-

स्त्वर्धनारीश्वरस्तथा ॥१०५९॥

कपाली भूर्भुवश्चैव

वषट्कारस्तथैव च ।

वौषट्कारस्तथा स्वाहा

स्वधा च परिकीर्तितः ॥१०६०॥

संवर्तकश्च भस्मेशः

कामनाशन एव च ।

एकविंशतिरुद्रास्तु

पंक्तिरेषा तृतीयका ॥१०६१॥

एवमेते त्र्यशीतिर्गुरवो महेश्वरेण गुणतत्त्व-  
भोगप्राप्तिकामानां तदुचितज्ञानयोगप्रदाः प-  
रमेश्वरा ज्ञेयास्तथा कंचित्कालं नियोजिता-  
स्तत्र क्रीडन्ति । तदाह

ज्ञानयोगबलोपेताः

क्रीडन्ते दैशिकोत्तमाः ।



१०६३ श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्तोक्त्याख्यटीकोपेतम् । ४३७

उत्तमपदेन गुणतत्त्वावस्थितत्वेऽपि नैषां  
तदुपरक्तत्वमित्याह । अत एव क्रीडन्ति, नतु  
इतरवद्गुणैर्बद्धाः ॥

यतः

संसारपाशनिर्मुक्ताः

आणव-कर्म-मायीयमलनिर्मुक्ता जीवन्मु-  
क्ता इत्यर्थः ॥

किंच

महामोहविवर्जिताः ॥१०६२॥

महामोहः अत्र अख्यातिरूपा माया, तद्वि-  
युक्ताः, अत एव शुद्धाः ॥ १०६२ ॥

शुद्धविद्योदयादेते

त्रिनेत्रा गुरवः सर्वे

शुद्धस्फटिकनिर्मलाः ।

सर्वज्ञाः सर्वगाश्चैव

लोकानुग्रहकारकाः ॥१०६३॥

सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञानयोगसिद्धत्वमेषाम् । सत्त्व-  
गुणतत्त्वास्पदभ्रमाद्यत्साह्यपातञ्जलदृष्ट्या एत-

त्कैश्चित् योजितं, तदसदेव । केवलमेषां ताव-  
द्भोगलिप्सुजनाशयेन तावत्पदप्रापकाणां पर-  
मेश्वरयोगात्तत्र अवस्थानम् ॥ १०६३ ॥

अतश्च एषां

गजाकाराणि दिव्यानि  
सर्वेषां भुवनानि तु ।

पूर्वं

‘वीरभद्रनिकेतश्च भद्रकाल्यालयस्तथा ।

त्रयोदशभिः..... ॥’ (७५३)

इति ग्रन्थेन श्वेतादिभुवनान्येकादश भद्रका-  
लीवीरभद्रभुवनाभ्यां सह त्रयोदश संकलि-  
तानि । यत्पुनः

‘.....अन्यैश्च भुवनैरुपशोभितम् ।’ (७५३)

इत्युक्तं, तत्र अन्यानि भुवनानि वीरभद्रभुवनो-  
र्ध्वगतानि ॥

अथ अण्डवर्तिनोऽङ्गुष्ठमात्रप्रमाणरुद्रभुवना-  
त्प्रभृति गुणतत्त्वान्तमसंकलितान्बुद्रान्संकलयि-  
तुमाह

बुद्धेः प्रकृतिपर्यन्ते

ये रुद्रास्तान्निबोध मे ॥१०६४॥

[१०६५श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४३९

बुद्धेरिति बुद्धेः पूर्व ये संकलयितुमवशि-  
ष्टास्तान्निबोध । किमवधीत्याह प्रकृतिपर्यन्ते प्र-  
कृतिः पर्यन्ते यत्र स प्रकृतिपर्यन्तो गुणतत्त्वं,  
तत्र तदवधीत्यर्थः ॥ १०६४ ॥

तान्नुद्गान्भुवनसंकलनया संकलयति

शतद्वयं सप्तकं च

भुवनानां वरानने ।

तत्र जलावरणेशस्य अङ्गुष्ठमात्रस्य पृथ्व्याः  
अब्धेः श्रियः सरस्वत्या गुह्याष्टकस्येति त्रयोदश  
भुवनानि, ततः शिवाग्नेरतिगुह्याष्टकस्य वाय्वी-  
शस्य गुह्यातिगुह्याष्टकस्य आकाशेशस्य पवित्रा-  
द्यष्टकस्य, ततः शर्वादिमूर्तीशाधिष्ठितानि तन्मा-  
त्रसूर्यसोमवेदमण्डलान्यष्टौ, ततोऽपि करणप्र-  
काशरश्मिसूर्यसोममण्डलानि पञ्च, ततोऽहंका-  
रेशस्य, ततः स्थाण्वष्टकस्याष्टावितीयदन्तं द्वाष-  
ष्टिर्भुवनानि, बुद्धावपि पूर्वोक्तनीत्या द्वाषष्टिः,  
गुणतत्त्वे त्र्यशीतिरित्येतच्छतद्वयं सप्ताधिकं  
भवति ॥

किंच अत्रैव

अन्तर्भूताः स्थिताश्वान्ये

ये ते नोक्ता वरानने ॥१०६५॥

विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्यादिभुवनेश्वरा ये  
बृहत्तन्त्रेषु रुद्रा उक्ताः, तेऽत्रैवान्तर्भूतत्वात्पृथगिह  
नोक्ताः ॥ १०६५ ॥

अथ

गुणानामुपरिष्ठात्तु

प्रधानं परिकीर्तितम् ।

प्रधीयते अत्र गुणान्तं विश्वमिति प्रधानम् ॥

तत्र ये संस्थिता रुद्राः

तान्

कथयामि समासतः ॥१०६६॥

क्रोधेश्वरश्च संवर्तो

ज्योतिः पिंगलकूरदृक् ।

पञ्चान्तकैकवीरौ च

शिखेदसहितेश्वराः ॥१०६७॥

शिखेदसहिता अष्टौ एते प्रधानतत्त्वगता  
ईश्वरा इत्यर्थः ॥ १०६७ ॥

१०६९श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४४१

त एते

तत्त्वे तु प्राकृते रुद्रा

महावीर्याः प्रकीर्तिताः ।

दुरतिक्रमा इत्यर्थः ॥

अस्य प्रधानतत्त्वस्य किं स्वरूपमित्याह

गुणानां या परा काष्ठा

तत्प्रधानमिहोच्यते ॥१०६८॥

परा काष्ठा अविभागावस्था ॥ १०६८ ॥

अथ

अतः पुरुषतत्त्वे तु

भुवनानि निबोध मे ।

अत इति प्रकृतेरूर्ध्वं, पारमेशस्वरूपगोपना-  
वशाद्यत्संकुचितचिदाभासरूपं पुरुषतत्त्वं तत्र,  
संकोचांशाश्रयाणि भुवनानि तु चिन्मात्राश्र-  
याणि तस्य निर्विकारत्वात् ॥

तत्र तावत्

अम्बा च सलिला ओघा

वृष्टिः सार्धं च तारया ॥१०६९॥

सुतारा च सुनेत्रा च  
 कुमारी च ततः परम् ।  
 उत्तमाम्भसिका चैव  
 तुष्टयो नव कीर्तिताः ॥१०७०॥

तथा

तारा चैव सुतारा च  
 तारयन्ती प्रमोदिका ।  
 प्रमोदिता मोदमाना  
 रम्यका च ततः परम् ॥१०७१॥  
 सदाप्रमुदिका चैव  
 सिद्ध्यष्टकमुदाहृतम् ।

सांख्यशास्त्रे तुष्टिनवकं सिद्ध्यष्टकं च य-  
 त्प्रत्ययसेव्यं बुद्धिधर्मतया गणितं, तदिह संकु-  
 चितचित्स्वभावस्य कलादिकञ्चुकाविवेकिनः पु-  
 रुषस्य भोक्तुरावारकं, नतु पुंसि दृशिमात्रस्व-  
 भावे अभोक्तरि बुद्ध्यादिवशोत्थितस्य भोगस्य  
 कथंचिदपि सम्भवः । नहि हिमान्यन्तर्देवदत्ते  
 प्रतिबिम्बिते सति शीतानुभवलक्षणो भोगो

१०७२ श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४४३

गौण्यापि वृत्त्या संभवति । अतः सर्वोऽयं भोग  
उक्तरूपपुंसि पारमार्थिके भोक्तरि सति घटत  
इति तत्रैव तुष्ट्यादिप्रत्ययसद्भावो युक्त इत्येव-  
मुक्तम् । तत्र

‘आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।  
पञ्च विषयोपरमतोऽर्जनरक्षासङ्गसंक्षयविघातैः ॥’ (५०)

इति, तथा

‘ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः ।  
दानं च सिद्धयोऽष्टौ..... ॥’ (५१)

इति याः सांख्यैः,

‘अतत्त्वे तत्त्वबुद्ध्या यः संतोषस्तुष्टिरत्र सा ।  
हेयेऽप्यादेयधीः सिद्धिः..... ॥’

इति गुरुभिर्लक्षितास्तुष्टयः सिद्धयश्चोक्ताः,  
तासामम्बादिकास्ताराद्याश्च अधिदेवताः एत-  
न्नामसु भुवनेषु स्थिता इह निरूपिताः ॥

किञ्च पारमेशमतयोगक्रमसाध्यं यदणिमा-  
द्यष्टकरूपमैश्वर्यं, तदप्येतन्नामकदेवताष्टका-  
धिष्ठितमत्रैव पुंस्तत्त्वे प्रोक्तनीत्या आवारकतया  
स्थितमित्याह

अणिमा लघिमा चैव

महिमा प्राप्तिरेव च ॥१०७२॥

प्राकाम्यं च तथेशित्वं  
वशित्वं यदुदाहृतम् ।  
यत्रकामावसायित्व-

मणिमाद्यष्टकं स्मृतम् ॥१०७३॥

अणिमा शरीरस्य सूक्ष्मताकरणे सामर्थ्यं,  
लघिमा तूलवह्नाघवोत्पादनशक्तत्वं, महिमा  
महत्त्वोत्पादनशक्तता, प्राप्तिः संकल्पमात्रात्त-  
त्तद्देशावाप्तिः, प्राकाम्यमेकस्यैव युगपन्नाना-  
शरीरकरणे शक्तता, ईशित्वमैश्वर्यं, वशित्वं  
भूतवशीकारः, यत्रकामावसायित्वं संकल्पमा-  
त्राद्देशकालस्वभावव्यवहितवस्तुनिश्चयः । भो-  
ग्यसामान्यगुणत्रयभोक्तृत्वात्पुंसोऽपि तद्गुणत्रय-  
च्छायायोगाद्गुणवत्त्वम् ॥ १०७३ ॥

अथोर्ध्वं गुरुशिष्याणां

पंक्तित्रयमतः शृणु ।

अत इति प्रोक्ताणिमाद्यष्टकादूर्ध्वम् ॥

तत्र

मस्करी पूरणः कृत्स्नः

कपिलः काश एव च ॥१०७४॥



सनत्कुमारगौतम-

वसिष्ठाद्यांशकास्तथा ।

कश्यपो नासिकेतुश्च

गालवो भौतिकस्तथा ॥१०७५॥

शाकल्यश्च समाख्यातो

दुर्वासाः परमस्त्वृषिः ।

वाल्मीकिश्च गुरुश्रेष्ठः

सपराशरगालवः ॥१०७६॥

पिप्पलादश्च सौमित्रि-

र्वायुपुत्रो भदन्तकः ।

गालवावत्र द्वाबुक्तौ ॥

एते हि

मस्कुर्यादिभदन्तान्ता

दृष्टादृष्टस्य वादिनः ॥१०७७॥

द्वाविंशतिर्गुरुवराः

प्रथमा पंक्तिरिष्यते ।

एते च पूर्ववदनुग्राह्याणामेव तत्पदप्राप्ति-  
हेतुत्वेनेश्वरेच्छयैतत्पदावस्थितिजुषः कृताः ।

यदुक्तं श्रीमालिनीविजये

‘मयाप्येतत्पुरा प्रोक्तं कपिलाय महात्मने ।’

इति । दृष्टमेतत्पदप्राप्त्युचितोपासादिकं, अदृष्टं  
चैतत्पदावाध्यात्मकं वदन्ति । एते च द्वाविं-  
शतिर्गुरव एव ॥

एतदूर्ध्वं तु रजःसंस्पर्शप्रधानायां पंक्तौ  
शिष्यरूपर्षीन्प्रतिपादयितुमाह

जहृश्च तृणविन्दुश्च

मुनिस्ताक्षर्यस्तथैव च ॥१०७८॥

ध्यानाश्रयोऽथ दीर्घश्च

होता जागर एव च ।

अगस्त्यो वसुभौमश्च

उपाध्यायश्च कीर्तितः ॥१०७९॥

शुक्रो भृग्वंगिरा रामो

जमदग्निमुतोऽध्वगः ।

स्थूलशिरा बालखिल्यो

मनुश्चेति प्रकीर्तितः ॥१०८०॥

वज्रात्रेयो विशुद्धश्च

शिवश्चारुरथानुगः ।

१०८४श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ४४७

वसुना सहितो भौम इत्येतौ द्वावेव, भृगुणा  
सहितोऽङ्गिरा इत्येतावपि द्वौ, रामो जमदग्निमुत  
एक एव, उपाध्याय इत्येतन्नामेति । एते उपा-  
ध्याया इति त्वसद्वक्ष्यमाणसंख्याविघातापत्तेः ॥

तदित्थं

जङ्घादिचारुपर्यन्ता

द्वितीया पंक्तिरिष्यते ॥१०८१॥

अथ सत्त्वसंस्पर्शवत्यामपि भूमावाह

हरो झिण्ठी प्रतोदश्च

अमरेशश्चतुर्थकः ।

कृष्णपिङ्गेशरुद्रश्च

इन्द्रजिह्वषकः शिवः ॥१०८२॥

यमः क्रूरश्च विख्यातो

गङ्गाधर उमापतिः ।

भूतेश्वरः कपालीशः

शङ्करश्च तथैव च ॥१०८३॥

अर्धनारीश्वरश्चैव

पिङ्गलश्च तथापरः ।

महाकालश्च संवर्तो

मण्डली त्वेकवीरकः ॥१०८४॥

तथा चान्यश्च विख्यातो

भारभूतेश्वरो ध्रुवः ।

कृष्णपिङ्गेशरुद्र एक एव । वृषकः शिवः  
श्रेयोरूप इत्यप्येक एव । यम इत्यस्य विशेषणं  
क्रूरो विख्यात इति क्रूरतया प्रसिद्ध इत्यर्थः ।  
उमापतेर्विशेषणं गङ्गाधर इति । कपालीशस्य  
विशेषणं भूतेश्वर इति । अन्यो विख्यात इति  
विख्यातनामा अन्य इत्यर्थः ॥

तदित्थं

जह्वादिचारुपर्यन्ता

ऋषयः पञ्चविंशतिः ॥१०८५॥

तृतीयपंक्तिनिष्ठा इत्यर्थः । इह गुरुवाचो-  
युक्तिमकुर्वत ऋषयः शिष्या एव पुंस्तत्त्वो-  
पासादिप्रकर्षादिमां भूमिमाता इत्यादिशति  
॥ १०८५ ॥

प्रथमपंक्तिगता इव तृतीयपंक्तिगता अपि  
गुरव एव । यदाह

हरादयो ध्रुवान्ताश्च

गुरवो विंशतिः स्मृताः ।

एते च सर्वे अत्र स्थिता अपि अंशेन ब्रह्मा-  
ण्डान्तरवतीर्य तत्र खोचितमधिकारमतिवाह्य  
तदेव पदमाविशन्तीति मन्तव्यम् ॥

उपसंहरति

पंक्तित्रयं समाख्यात-

मृषीणां गुरुशिष्ययोः ॥१०८६

प्रोक्तनीत्या गुरुशिष्यरूपमृषिपंक्तित्रयमेत-  
दित्यर्थः ॥ १०८६ ॥

अथ

नाडीविद्याष्टकं देवि

कथयामि त्वतः परम् ।

पुर्यष्टकसम्बद्धा या वक्ष्यमाणनाड्यस्तासा-  
मष्टकं बन्धनविवर्धनं कथयामि ॥

ताश्च

इडा च चन्द्रिणी गौरी

शान्तिः शान्तिकरी तथा १०८७

माला च मालिनी चैव  
स्वाहा चैव स्वधा तथा ।

अस्य नाड्यष्टकस्य

अथोपरिष्ठाद्देवेशि

विग्रहाष्टकमुच्यते ॥ १०८८ ॥

विग्रहस्य सूक्ष्मशरीरस्य उत्थापकमष्टकं  
वक्ष्यमाणाभिमानदेवतारूपपुंस्तत्त्वावरणप्रयो-  
जनम् ॥ १०८८ ॥

तच्च

कार्यं च करणं चैव

सुखदुःखकरं तथा ।

ज्ञानं साध्यं च विख्यातं

साधनं कारणं तथा ॥१०८९॥

कार्यं कार्यात्मसूक्ष्मदेहारम्भितन्मात्रोत्था-  
पकम् । करणमिति सूक्ष्मदेहावस्थितानभिव्य-  
क्तप्रायबाह्येन्द्रियदशकोत्थापकं, तन्नामैव दे-  
वतादशकम् । सुखदुःखकरमिति सुखदुःखोप-  
भोगसम्पादकं देवताद्वयम् । ज्ञानं साध्यं चेति

१०९०श्लो०] श्रीशेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ४५१

अनभिव्यक्तेन बुद्धीन्द्रियपञ्चकेन कर्मेन्द्रिय-  
पञ्चकेन च सम्पाद्यं ज्ञानमात्रं व्यापारमात्रे  
च विख्यातं प्रतीतं यत्तदधिष्ठातृदेवतारूपमि-  
हैवोक्तं, साधनमित्यन्तःकरणे व्यापकं देवता-  
त्रयमित्यर्थः । कारणमिति कारणरूपस्य प्रधान-  
तत्त्वस्य उत्थापकं देवतारूपमित्यर्थः । यद्यपि  
च प्राग्रश्मिकरणतेजोमण्डलाद्युक्तिप्रसंगे कार्य-  
करण।दीनामुत्पत्तौ कारणमुक्तं, तथापि तदेवेह  
देवतारूपं पुँस्तत्त्वेऽपि सूक्ष्मरूपंतया स्थितं त-  
त्रैव बन्धनात्मनस्तत्प्रयोजनस्य पर्यवसानात् ।  
मायायां तु एतत्सर्वमेव पाशजालं पररूपेणा-  
वस्थितमिति वक्ष्यति ॥ १०८९ ॥

अथ

देहपाशानतो वक्ष्ये

स्थूलदेहारम्भकानधिष्ठातृदेवताविशेषरूपा-  
नित्यर्थः ॥

तत्र

धर्मं च दशधोदितम् ।

च एवार्थे । धर्ममेव मुख्यं बन्धनमादौ  
दशविधं वच्मि ॥

सच

अहिंसा सत्यमस्तेयं

ब्रह्मचर्यमकल्कता ॥ १०९० ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा

शौचं सन्तोष आर्जवम् ।

एवं दशविधो धर्मो

येनोक्तो धर्मकृन्नरः ॥ १०९१ ॥

अकल्कता

“स्वच्छता समता प्रीतिर्नापकारशतैरपि ।

कालुष्यमुत्सहेत्सोढुं सेयमुक्तेत्यकल्कता ॥” (वि०बु०)

इति श्रीमतङ्गपारमेश्वरे इत्थं लक्षिता ॥१०९१

एवं धर्माख्यं प्रधानं देहपाशमुक्त्वा गौण-

माह

विकारान्घोडशाख्यास्ये

परभावेन संस्थितान् ।

प्रागुक्तस्थूलरूपापेक्षया परभावेन सूक्ष्मेण



१०९५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४५३

रूपेण स्थितानित्यर्थः, पररूपतया तु मायायां  
भविष्यन्ति ॥

तानाह

रसो गन्धश्च रूपं च

स्पर्शः शब्दस्तथैव च ॥१०९२

तन्मात्रपञ्चकं ख्यात-

मिन्द्रियाणि निबोध मे ।

वाक्पाणिपादं पायुश्च

उपस्थः कर्मसंज्ञकम् ॥१०९३॥

इन्द्रियपञ्चकमित्यर्थः ॥ १०९३ ॥

श्रोत्रं त्वक्क्षुषी जिह्वा

नासिका पञ्चमी स्मृता ।

एतानि

बुद्धीन्द्रियाणि देवेशि

तथा

मनः षोडशकं स्मृतम् ॥१०९४

त एते

देहपाशाः समाख्याताः

किंच

अतो बुद्धिगुणान्विदुः ।

पुंसि सूक्ष्मरूपतया पाशकत्वेनावस्थितान् वि-  
दुरित्यविच्छिन्नेन पारम्पर्येण तत्त्वविदो जनाः ॥

ते च

धर्मो ज्ञानं च वैराग्य-

मैश्वर्यं च ततः परम् ॥१०९५

अधर्मश्च तथाज्ञान-

मवैराग्यमनीशिता ।

प्रागुक्तादहिंसादेर्धर्माद्यमन्यो धर्म इष्टापूर्-  
तलक्षणः ॥

किंच

अहंकारं च त्रिविधं

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥१०९६॥

वैकारिकं तैजसं च

भूतादिं च यथाक्रमम् ।

राजसं सार्विकं तामसं चेत्यर्थः ॥

एवमेतानि तन्मात्रबहिष्करणान्तःकरणानि  
सूक्ष्मरूपतया पुंस्तत्त्वावस्थितानि बन्धकानि

१०९८श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४५५

इह यान्युक्तानि, एतान्येव अत्र भूचरी-दिक्ररी-  
गोचरी-चक्राण्यान्तराणि प्रतिपादितानि । तद-  
नुसारेणैव चेह पररूपाणीत्युपक्रम एवोक्तिः  
कृता, खेचरीचक्रं त्वान्तरं कंचुकदेवतारूपं  
भविष्यति ॥

प्रातिलोम्यक्रमेण दीक्षाविधिमुपक्रान्तमेव  
स्मारयति

दीक्षाकाले यथा शुद्धि-

स्तथा चैषां निबोध मे ॥१०९७

एषां पुंस्तत्त्वगतानां तैजसाद्यहंकारपाशा-  
नामित्यर्थः । यथा येन क्रमेणेत्यर्थः ॥१०९७॥

तमेव क्रममाह

तमो रजस्तथा सत्त्वं

शोधयेदनुपूर्वशः ।

एतच्चोपलक्षणपरं, सर्वान्पाशान्प्रातिलो-  
म्येन शोधयेदित्यर्थः ॥

किंच

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं

रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥१०९८॥

विषयाश्च समाख्याताः

शोधनीयाः प्रयत्नतः ।

विशेषेण सिन्वन्ति इ विषया भोक्तरि  
पुंसि सूक्ष्मरूपतया भोग्यात्मानः स्थिताः,  
नतु पूर्वोक्ततन्मात्रात्मान इत्यर्थः । प्रयत्नतः  
शोधनीया इत्युक्तेरयमाशयः न संक्षिप्तभुवना-  
दिदीक्षावत्

‘.....सूक्ष्मानन्तर्विभावयेत् ।’ (४।१५८)

इत्युक्तनीत्या अन्तर्भाव एषां चिन्तनीयः,  
अपितु पृथक् पृथगेते सर्व एवात्र विततायां  
भुवनदीक्षायां शोध्यः । एवमन्यत्र ॥

किंच

कामः क्रोधश्च लोभश्च

मोहः पैशुन्यमेव च ॥ १०९९

जन्ममृत्युजराव्याधि-

क्षुत्तृट्टृष्णास्तथैव च ।

विषादश्च भयं चैव

मदो हर्षणमेव च ॥ ११०० ॥

रागो द्वेषश्च वैचित्यं  
कुपितानृतद्रोहिता ।

माया मात्सर्यधर्मश्च

अधर्मश्चास्वतन्त्रता ॥ ११०१ ॥

तृष्णा स्पृहा, कुपितानृतद्रोहिणां भावः कु-  
पितानृतद्रोहिता, क्रोधः पूर्वापरविमर्शशून्यः  
सप्रकर्षः कोपः, मदो दर्पः, मात्सर्यधर्मः पर-  
गुणासहिष्णुतात्मा स्वभावः । एते च श्रीमतङ्ग-  
पारमेश्वरे वितत्य व्याख्याताः ॥ ११०१ ॥

त इमे सप्तविंशतिसंख्याः पाशाः

आगन्तुकाश्च बोद्धव्याः

प्रागुक्तेभ्यः सहजेभ्यः अन्ये आगच्छन्ति  
तच्छीला देहप्राप्त्युत्तरकालमत एव प्रस्तुतत्वा-  
त्पुंसामभिव्यक्तिमायान्तीत्यागन्तुका अत एव  
सहजाश्च वैराग्यादयः । अन्यः स्थूल आगन्तुको  
रागः शोधनीयः प्रयत्नत इत्यनुषङ्गः । एवमु-  
त्तरत्र ॥

किञ्च

गणपाशान्निबोध मे ।

ते च

देवी नन्दिमहाकालौ

गणेशो वृषभस्तथा ॥ ११०२ ॥

भृङ्गी चण्डीश्वरश्चैव

कार्तिकेयोऽष्टमः स्मृतः ।

एते पराद्भयात्म- परमेश्वरस्वरूपमात्मानमा-  
वृण्वानाः पाशा उच्यन्त । यदुक्तमस्मत्प्रभुणा  
तन्त्रालोके

‘यत्किञ्चित्परमाद्वैतसंवित्स्वातन्त्र्यसुन्दरात् ।

पराच्छिवादुक्तरूपादन्यत्तत्पाश उच्यते ॥

तदेवं पुंस्त्वमापन्ने पूर्णेऽपि परमेश्वरे ।

तत्स्वरूपापरिज्ञानचित्रा हि पुरुषाः स्थिताः ॥’ (८।२९३)

इति ॥

किञ्च

अनन्तस्त्रितनुः सूक्ष्मः

श्रीकण्ठश्च शिवोत्तमः ॥ ११०३ ॥

शिखण्डी चैकनेत्रश्च

एकरुद्रस्तथापरः ।

विद्येश्वरात्मकान्पाशा-

न्दीक्षाकाले विशोधयेत् ११०४

११०५श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४५९

‘शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।’

इत्याम्नायान्तरोक्तनीत्या अशुद्धाध्वकारणं त्रि-  
तत्त्वादिपरिवृतो योऽनन्तभट्टारकस्तस्य पुंस्तत्त्वा-  
वारकत्वे सति अशुद्धाध्वस्रष्टृत्वं फलतीति  
तत्र सूक्ष्मरूपेणावस्थित इति भविष्यति ।  
तदेवं तुष्टिनवकं, सिद्धयष्टकं, अणिमाद्यष्टकं,  
पङ्क्तित्रयनिविष्टा द्वाविंशतिः पञ्चविंशतिर्विंशति-  
श्चेति सप्तषष्टिर्गुरुशिष्याः, नाड्यष्टकं, विग्रहा-  
ष्टकमहिंसादयो दश, षोडश विकाराः, अष्टौ बु-  
द्धिधर्मास्त्रिविधोऽहङ्कारः, शब्दादिविषयपञ्चक-  
मित्यहिंसादिविषयपञ्चकान्ता द्वाचत्वारिंशत्स-  
हजा देहपाशाः कामादयः, अस्वतन्त्रतन्त्राः सप्त-  
विंशतिरागन्तुकाः पाशाः, अष्टौ च गणेशाः,  
अष्टौ विद्येशाः पाशा इति त्रिनवत्यधिकं शतं  
पाशभुवनानां पुंस्तत्त्वे शोधनीयमुक्तम् ॥११०४॥

किंच

उक्तानुक्ताश्च ये चात्र

अन्यतन्त्रोक्तलक्षणाः ।

पौरुषेये तु शोध्यास्ते

ततो मुच्येत पुद्गलः ॥११०५॥

ये त्रिनवत्यधिकशतसङ्ख्या इह पाशा उक्ताः,  
ये चान्ये रतिहासशोकोत्साहादयो निर्वेद-  
ग्लान्यादयश्च इहानुक्ता अन्यतन्त्रे भरतादि-  
पूक्तस्वरूपास्ते सर्वे पौ षे तत्त्वे शोधनीयाः ।  
एवं सति ततः पाशेभ्यः ॐ मुच्यते पुथा  
अन्तःशङ्कातङ्कसंस्कारोत्थापनात्मना हिंसया  
गिलनं भोग्यलक्षणं यस्य स पुद्गलो माया-  
प्रमाता ॥ ११०५ ॥

गतमेतत्

अथोर्ध्वे नियतिर्ज्ञेया

तस्यां रुद्रान्निबोध मे ।

तानाह

वामदेवस्तथा शर्व-

स्तथा चैव भवोद्भवौ ॥११०६॥

वज्रदेहः प्रभुश्चैव

धाता च क्रमविक्रमौ ।



सुप्रभेदश्च दशमो

नियत्यां शङ्कराः स्मृताः ११०७

दशदिक्कमवस्थिता इत्यर्थः ॥ ११०७ ॥

एतन्नियतितत्त्वनियमितः पुरुषो बुद्धिप्रमा-  
तृभूमिकां गृहीत्वा अहङ्कारमयः शरीरे हृत्पद्मे  
अवस्थित इति प्रतिपादयितुमाह

यत्तद्दृदि स्थितं पद्म-

मात्मा तत्र व्यवस्थितः ।

‘साक्षं कृत्स्नमिमं देहं यद्यपि व्याप्य तिष्ठति ।

तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पद्मजसमुद्रकम् ॥’

इति स्थित्या हृत्पद्ममात्मनो विश्रान्तिपदम्,  
अत एव अत्रस्थोऽयं पद्मासनस्वभावतयोक्तक्र-  
मेण तत्तद्विषयावभासनादिस्मृष्टिं करोति ॥

तच्च पद्मं

नियतिदलमहङ्कार-

केसरं बुद्धिकर्णिकम् ॥११०८॥

नियतिवशोद्भूतानि मनोबुद्धिकर्माक्षविषय-  
रूपाणि दलानि सञ्चारपदानि यस्येति व्या-  
ख्येयं, नतु नियतिरेव दलानि यस्येति निय-

तेरहङ्कारकेसराधोव्याप्त्यभावात् । अहङ्कार एव  
रञ्जकत्वात्केसररूपो यत्र, बुद्धिस्तु अध्यवसाय-  
पर्यन्तविषयभोगसाधकत्वादुपरिवर्तिकर्णिका-  
रूपा । अत्र च अस्य आत्मनः

‘प्रधानाशयमापन्नं गुणत्रयविसर्पितम् ।’ (२।४१)

इति पूर्वोक्तस्वरूपं स्मर्तव्यमन्यथा बुद्धिप्रमा-  
तृत्वायोगात् ॥ ११०८ ॥

एतच्च नियतिनियमितत्व कालकलितस्यैव  
घटते, नतु कालोत्तरस्वभावस्य । अतो यदे-  
तत्कलनाकारणम्, तत्र

कालतत्त्वे शिवा ज्ञेया

शोध्यत्वेनेति शेषः ॥

तांश्च

कथयामि समासतः ।

शुद्धो बुद्धः प्रबुद्धश्च

प्रशान्तः परमाक्षरः ॥ ११०९

शिवश्च सुशिवश्चैव

ध्रुवश्चाक्षरशम्भुराद् ।

१११३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४६३

दर्शते तु शिवा ज्ञेयाः

कालतत्त्वे वरानने ॥ १११० ॥

अक्षरराद् शम्भुराडिति द्वौ ॥ १११० ॥

तत्र

हेमाभाः शङ्कराः प्रोक्ताः

शिवाः स्फटिकसन्निभाः ।

शङ्करा नियतिस्थाः, शिवास्तु कालस्थाः ॥

किञ्च

एकैकस्य विनिर्दिष्टा

परिवारो यशस्विनि ॥ ११११ ॥

कोटिरेका तथान्यानि

सहस्राणि तु षोडश ।

तेषां च

कूर्माकाराणि सर्वेषां

प्रोक्तानि भुवनानि तु ॥ १११२ ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं हरिहरौ

रागतत्त्वे निबोध मे ।

काल्यकलनं वेद्यसम्बन्धं विना न युज्यते  
 बोधरूपस्य पुंस इति किञ्चिन्मे स्यादिति वेद्य-  
 सामान्याभिलाषात्मना अत एव ह्यादिविषय-  
 बुद्धिधर्मस्थूलरागविलक्षणेन रागतत्वेनावश्य-  
 मयमुपरक्तः । अतः पुंरञ्जके रागतत्वे हरिहरौ  
 मुख्यौ भुवनेशौ ॥

अन्यानप्याह

सुहृष्टः सुप्रहृष्टश्च

सुरूपो रूपवर्धनः ॥ १११३ ॥

मनोन्मनो महाधीरः

एते पूर्वाभ्यां सह अष्टौ

वीरेशाः परिकीर्तिताः ।

यथा नियतिकालगता रुद्राः शङ्कराः शि-  
 वाश्रोक्ताः, तथा एते वीरेशा उच्यन्ते दुष्परि-  
 हरत्वाच्चैवमुक्ताः ॥

किञ्च अन्यानपि

रागतत्वे प्रवक्ष्यामि

येऽन्ये रुद्रा व्यवस्थिताः १११४

तानिति शेषः ॥ १११४ ॥

१११६ श्लो०] श्रीश्वेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४६५

कल्याणः पिङ्गलो बभ्रु-  
वीरश्च प्रभवस्तथा ।

मेधातिथिश्छन्दकश्च

दाहकः शास्त्रकारिणः ॥१११५॥

शास्त्रकारिण इति शास्त्रकारिनाम्न एकस्यैव  
गुरुत्वाद्बहुवचनं कृतमत्र पञ्च गुरव इति प्रद-  
र्शनाय ॥ १११५ ॥

यदाह

पञ्च शिष्यास्तथाचार्या

दशैते संव्यवस्थिताः ।

आद्याः शिष्याः, अन्त्या आचार्याः ॥

सामान्यवेद्याभिष्वङ्गात्मकं रागतत्वं वेद्य-  
प्रकाशेनोपपद्यते । तत्प्रकाशनाय किञ्चिज्ज्ञत्व-  
प्रदं विद्यातत्त्वमस्य सम्बद्धमित्याह

विद्यातत्त्वमतश्चोर्ध्वं

तस्मिन्वै भुवनं शृणु ॥१११६॥

भुवनमिति भुवनानीत्यर्थः ॥ १११६ ॥

तानि तदीशद्वारेण प्रतिपादयति

वामो ज्येष्ठश्च रौद्रश्च

कलो विकरणस्तथा ।

बलविकरणश्चैव

बलप्रमथनस्तथा ॥ १११७ ॥

सर्वभूतदमनश्च

तथा चैव मनोन्मनः ।

कलो विकरण इति कलविकरणः । क्वचिदेते  
वामादयः स्त्रीलिङ्गपाठेन दृश्यन्ते ॥

किञ्चिज्ज्ञत्वरूपविद्यासम्बन्धोऽपि न अकर्तु-  
रुपपद्यते इति मायानिगूहितपूर्णज्ञानक्रियास्फा-  
रस्य अस्य किञ्चित्कर्तृत्वोन्मीलनात्कलातत्त्वम-  
स्ति । ततस्तत्र

कलातत्त्वे महादेवि

महादेवत्रयं स्थितम् ॥१११८॥

महादेवो महातेजा

महाज्योतिः प्रतापवान् ।

१११९श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४६७

महच्छब्दोपलक्षितं देवत्रयं महादेवत्रयम् ।  
प्रतापवानिति अतिदीप्तः ॥

तदित्थं

कलातत्त्वं समाख्यातं

समासेन वरानने ॥१११९॥

समासेनेत्युक्तेरयमाशयो यदन्येऽप्यत्र वाम-  
देवभवोद्भवैकपिङ्गुक्षणभुवनेशाङ्गुष्ठमात्राख्याः  
सन्ति । एते ह्यष्टौ मङ्गलेश्वराः पूर्वं बुद्धितत्त्वे-  
ऽपररूपेणोक्ताः, इह तु पररूपेण । तत्र च त्रय  
एव प्राधान्यादुक्तास्तदेवं नियतिकालरागवि-  
द्याकलाख्यं यदेतत्तत्त्वपञ्चकमुक्तं, तत्प्रोक्तभौ-  
वनसन्निवेशाश्रयतया बहिः साधारणमेव । त-  
तस्तु प्रतिपुरुषमेतन्नामकमेव तत्त्वपञ्चकं कञ्चु-  
कशब्दवाच्यं भिन्नभिन्नमेवान्द्रुतमन्तःकरणा-  
दिवत् । एतच्च तण्डुलस्य कम्बुकमिव पुंसः  
परमावरणं, प्रकृत्यादितन्मात्रान्तं तु सूक्ष्मश-  
रीरारम्भकं तुषवत्सूक्ष्मं, भूतपञ्चकं तु स्थू-  
लशरीरारम्भकं किंशारुकवत्स्थूलमेवेति सर्व-  
मेतत्प्रातिलोम्येन प्रोक्तभुवनविभागेन शो-  
धनीयम् ॥ १११९ ॥

प्रोक्तनामानः सर्व एव

एते रुद्रा महादेवि

त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखराः ।

असामान्येन महेश्वराभिज्ञानेन अलङ्कृताः ॥

येषां च प्राक् परिवारो न सङ्ख्यातः, तेऽपि

रुद्रकोटिसहस्रैस्तु

समन्तात्परिवारिताः ॥११२०॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशाः

सर्व एव तु

योगैश्वर्यबलान्विताः ।

विशेषमेषामाह

रागे रक्तास्तु विज्ञेया

ज्ञानयोगबलोत्कटाः ॥११२१॥

छत्राकारास्तु तेषां वै

गृहा रत्नविचित्रिताः ।

अन्येषां तु कूर्माकारा उक्ताः ॥

गतमेतत् । अथेषाम्

उपरिष्ठाद्भवेन्माया





दशेशानश्च देवेशि

त्रिगलो गोपतिस्तथा ॥११२४

अधःपुटे तु विज्ञेया

मायातत्त्वे वरानने ।

एते षडित्यर्थः ॥

क्षेमेशो ब्रह्मणः स्वा

विद्येशानस्तथैव च ॥११२५॥

विद्येशश्च शिवश्चैव

अनन्तः षष्ठ उच्यते ।

ऊर्ध्वमायापुटस्थास्तु

रुद्रा एते प्रकीर्तिताः ॥११२६

एषां मध्ये तु भगवा-

नन्तेशो जगत्पतिः ।

श्रीमतङ्गशास्त्रे पुनर्मध्यपुटेऽपि

‘यत्रासौ विग्रहेशानः स्थितः परमदुर्जयः ।’

इत्युपक्रम्य

‘यत्र शर्वो भवश्चैव उग्रो भीमश्च वीर्यवान् ।

भस्मान्तको दुन्दुभिश्च श्रीवत्सश्च महाबलः ॥’

११२८श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ४७१

इति ग्रन्थेनाष्टकमुक्तम् । श्रीपूर्वशास्त्रे तु महा-  
देवाद्यङ्गुष्ठमात्रमण्डलेश्वराष्टकमेव मायायामु-  
क्तमिति तन्नप्रक्रियाभेदः ॥

एष च अनन्तनाथः

उद्भवं भावयित्वा तु

स्वेच्छया कुरुते प्रभुः ११२७

यस्य स्वकर्मपरिपाकाद्यादृगुद्भवः स्थावरा-  
द्यात्मक उचितस्तं तस्य भावयित्वा विचार्य  
स्वेच्छया परमेशेच्छाचेष्टितस्वेच्छामात्रेण, नतु  
कुम्भकारवत्सहकार्याद्यपेक्ष्य कुरुते यतोऽसौ  
प्रभुरियत्यध्वनि प्रभवनशीलः ॥ ११२७ ॥

किंच अयं

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च

निग्रहानुग्रहे रतः ।

कलादिक्षित्यन्तं सर्वं जानाति करोति च,  
तत्रैव आयातशक्तिपातानामितरेषां च अनु-  
ग्रहं निग्रहं च करोति ॥

तदित्थं

प्रथमेन तु भेदेन

रुद्रा द्वादश कीर्तिताः ॥११२८॥

इह

‘अतः परं भवेन्माया सर्वजन्तुविमोहिनी’ ( ११३८ )  
इति वक्ष्यमाणदृष्ट्या पारमेश्वरी शक्तिर्माया ।  
सा तत्त्वरूपतया ग्रन्थिरूपतया च द्विधा स्फुरि-  
रिता । तत्र तत्त्वरूपया

‘माया तु कोटिधा व्याप्य स्थिता सर्वं चराचरम्’ ( ६७१ )  
इति । तथा

‘व्याप्य या वै त्वधो ध्वानं वैश्वरूप्येण संस्ति ।’ ( ११२३ )  
इति या उक्ता, तस्यामूर्ध्वाधरपुटात्मककाण्ड-  
रूपत्वमस्ति । तत्र पुटद्वये मायायाः प्रथमेन  
तत्त्वात्मना भेदेन द्वादश रुद्राः प्रकीर्तिता वि-  
भागेन अवस्थिता उक्ताः ॥ ११२८ ॥

यस्त्वस्या निःसंख्यावान्तरभेदभिन्नकलादि-  
क्षित्यन्ततत्त्वसन्ततिस्त्रोतोभेदप्रसूतिहेतुः श-  
क्तेः किञ्चिदुच्छूनतेवाम्नातो ग्रन्थ्यात्मा स्थूल-  
स्वभावः, असौ सुसूक्ष्मतमसत्त्वरजस्तमोरूप-  
तया ऊर्ध्वमध्याधरग्रन्थिभेदेन तालुग्रन्थिसमा-  
नरूपेण त्रिधा अवस्थितः । यथोक्तं प्राक्

‘अधश्छादनमूर्ध्वं च सितरक्तं विनिर्दिशेत् ।  
मध्ये तमो विजानीयाद्गुणास्त्वेते व्यवस्थिताः ॥’ ( २।६६ )

११३० श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४७३

इति । तत्र त्रिभेदे ग्रन्थ्यात्मनि रूपे रुद्राणां  
विभागेन स्थितिमाह

अस्मिस्तु ये यथा रुद्रा  
मायातत्त्वे व्यवस्थिताः ।

तथाहं कथयिष्यामि

भेदत्रयविभागशः ॥११२९॥

अस्मिन्निति प्रोक्तकलादितत्त्वस्रोतःसन्तान-  
प्रसूतिहेतौ ग्रन्थ्यात्मनि मायीये रूपे ये  
गोपत्याद्या अनन्ताद्या यथा येन क्रमेण स्थिताः,  
तथा भेदत्रयविभागश इति सत्त्वादिग्रन्थि-  
रूपेण भेदेन वर्णयिष्यामि ॥ ११२९ ॥

तत्र

गोपतिश्च ततो देवि

अधोग्रन्थौ व्यवस्थितः ।

तत इति कलातत्त्वप्रतिपादितमहादेवादि-  
रुद्रभुवनोर्ध्वं यो मायीयोऽधोग्रन्थिस्तत्र प्रागुक्त  
एव गोपतिः पररूपेण स्थितः ॥

तथा

ग्रन्थ्यूर्ध्वे संस्थितो विश्व-

स्त्रिकलः क्षेम एव च ॥११३०॥

ब्रह्मणोऽधिपतिश्चैव

शिवश्चेति स पञ्चमः ।

ग्रन्थूर्ध्व इति ऊर्ध्वग्रन्थावित्यर्थः । स इति प्रागुक्त एव । अपररूपेण इह अयं विश्वाभिधो रुद्रः स्थितः, नत्वन्य इत्यर्थः ॥

किंच

अध ऊर्ध्वमनन्तस्तु

अध इति अधोग्रन्थेरूर्ध्वं यो ग्रन्थि तत्र अनन्तः स्थित इत्यर्थः । एतच्च ग्रन्थितत्त्वात्मतया द्वित्वं मायायाः श्रीशिवतनौ

‘मायाविलमिदमुक्तं परतस्तु गुहा जगद्योनिः ।

उत्पत्त्या तेष्वस्याः पतिशक्तिकोभमनुविधीयमानेषु ॥

योनिविवरेषु नानाकामसमृद्धेषु भगसंज्ञा ।’

इत्यादिग्रन्थेन गुरुभिर्दर्शितमिति । एतं व्याख्याक्रमं त्यक्त्वा यत्तु श्रीभुल्लकेन व्याख्यातं यथा परमेश्वरो लकुलेशाय ज्ञानं भेदेन प्रकाशितवानिति श्रीलकुलस्वच्छन्दप्रदर्शितस्थित्या द्विस्कन्धं पारमेश्वरज्ञानमिति द्विधा मायायां भुवनेशविभाग इह दर्शित इति, तद्युक्तमयुक्तं वेति सचेतसो जानन्ति ॥

११३२श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४७९

यश्च अयमनन्तभट्टारकाश्रयो मध्यमो ग्र-  
न्थिरुक्तः

पाशाश्चैवात्र संस्थिताः ॥११३१॥

ते च

पूर्वं वै कथिता देवि

वैशब्द एवार्थे । पूर्वमेव पुरुषतत्त्वनिरूप-  
णावसरे

‘अम्बः च सलिला ओघा..... ।’ (१०६९)

इत्यादिना तुष्टिसिद्ध्याद्या विद्येशपाशान्ता ये  
पाशा उक्ताः, ते इह पररूपेण अवस्थिता इ-  
त्यर्थः । माया हि सर्वेषां पाशानामुत्पत्तिभूः ।  
तैस्त्वनन्तप्रयुक्तैर्विशिष्टदेवतात्मभिः सूक्ष्मरूपै-  
र्वामशक्त्याधिष्ठिता अणवो बध्यन्ते । बुद्धित-  
त्वे तु तुष्टिसिद्ध्यादयः केचित्पाशाः स्थूलरूपाः  
स्थिताः, तदेषां विभवस्थानमित्युक्तप्रायम् ॥

किंच

अतो ऋषिकुलं भवेत् ।

यत्पूर्वं पाशमध्ये गुरुशिष्यात्मकपङ्क्तित्रयेण  
ऋषिकुलमुक्तं, तदिह पाशानामुपरि स्थितम् ॥

किंच अत्र

योनिर्वागीश्वरी चैव

यस्यां जातो न जायते ॥११३२

‘.....वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे ।’

इति स्थित्या योनिर्विश्वकारणं वागीश्वरी अत्र सू-  
क्ष्मेण रूपेण स्थिता परेण शुद्धविद्यायां प्रतिपाद-  
यिष्यमाणत्वादपरेण सारस्वतभुवने प्रोक्तत्वात्।  
सर्वं हि स्थूलसूक्ष्मपररूपतया त्रिर्विभ परमे-  
श्वरशक्त्यात्मकं तत्र तत्र तथा तथावा तमे-  
कादशे वक्ष्यति । कीदृशी वागीश्वरीत्याह यत्र  
यस्यां प्राङ्निर्णीतस्थित्या स्थूलसूक्ष्मपररूपायां  
जातो मन्त्रसंस्कृतिसम्पादितगर्भाधानादिसं-  
स्कारेणोत्पन्नस्तत्र तत्र तत्त्वे प्रागर्जिततत्तत्कर्म-  
फलोपभोगाय नानायोनिभेदेन सृष्टो न जायत  
इति पाशशुद्धेर्योजनिकायाश्च संपन्नत्वात्पर-  
शिवैक्यप्राप्त्या मुच्यत इत्यर्थः ॥ ११३२ ॥

किंच अत्र मायायां

ओङ्कारसाध्यधातारो

दमनेशस्ततः परम् ।

ध्यानं भस्मेशमेवाहुः



[११३५श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४७७

ओङ्काराभिधान्साध्यादीन्पञ्च रुद्रानाहुः, अन्ये  
तु ऋषिकुलं यदनन्तरमुक्तं, तदेवोङ्कारसाध्या-  
दिनामषट्केन विभक्तमिति व्याख्यातवन्तः ॥

किञ्च

प्रमाणानि तदूर्ध्वतः ॥११३३॥

हेयोपादेयाशेषप्रमासाधकत्वात्प्रमाणशब्दा-  
भिधेया अष्टौ रुद्राः प्रणवाख्यरुद्रपञ्चकावरण-  
स्योपरि स्थिताः ॥ ११३३ ॥

तानि प्रमाणान्युद्दिशति

पञ्चार्थं गुह्यमेवाह

रुद्राङ्कुशमतः परम् ।

हृदयं लक्षणं चैव

व्यूहमाकर्षमेव च ॥११३४॥

आदर्शं च तथैवेह

अष्टमं परिकीर्तितम् ।

एते रुद्रा एतन्नामकपाशुपतशास्त्रावतार-  
काः । तत्र च हृदयाख्यं यत्प्रमाणमुक्तं, तस्या-  
न्तर्भूतानि यानि पुरकल्पकनकशालानिरुत्तरवि-  
श्वप्रपञ्चाख्यानि षट् क्रियाप्रधानानि प्रमाणानि

प्रोक्तज्ञानप्रधानप्रमाणाष्टकविलक्षणानि हृद-  
याख्यात्प्रमाणाल्लकुलेशशिष्येण मुसुलेन्द्रेणोद्धृ-  
त्य आरुरुक्षूणां प्रथमं प्रदर्शितानि, न तानि इह  
पृथग्गणितानि । एवं

‘लाकुलं मौसुलं चैव द्विधा तत्रं प्रकीर्तितम् ।’ (११पट०)  
पाशुपतं यत्, तदत्र मायान्तरपरतया स्थितं,  
परं पदं त्वेषामीश्वरतत्त्वमिति पश्यति ।  
अत एव

‘सर्वाध्वनो विनिर्मुक्तं शैवानां तु परं पदम् ।’ (११ पट०)  
इति वक्ष्यमाणस्थित्यैव पाशुपतेभ्यः शैवानां  
महदन्तरमित्युक्तम् ॥

ये प्रणवप्रमाणाभिधा रुद्रा उक्ताः

एते परिवृता देवि

रुद्रकोटिसहस्रकैः ॥११३५॥

नानावर्णविचित्राश्च

नानाभरणभूषिताः ।

नानानारीसहस्रैस्तु

रमन्ते पत्युरिच्छया ॥११३६॥

पत्युरनन्तस्य । अतश्च स एव लकुलेशा-  
दीनां गुरुः ॥ ११३६ ॥

११३८श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोच्चोताख्यटीकोपेतम् । ४७९

किंच

त्रिनेत्राः शूलिनः सर्वे

जटाचन्द्रकिरीटिनः ।

अलुप्तशक्तिविभवा

मायातत्त्वाधिकारिणः ॥११३७॥

भुवनेषु विचित्रेषु

योन्याकारेषु संस्थिताः ।

एवं चैतदाराधका एतत्पदप्राप्तिभाज एषा-  
मधिकारसमाप्तौ सह मुच्यन्त इत्यर्थलभ्यम् ॥

एवं मायायास्तत्त्वरूपतां ग्रन्थिरूपतां च  
निर्णीय शक्तिरूपतामपि आख्यातुमाह

अतः परं भवेन्माया

सर्वजन्तुविमोहिनी ॥११३८॥

सर्वान् जन्तून् जायमानान्सृज्यमानान्मोह-  
यति स्वस्वरूपाख्यातिसतत्त्वाणवमलभाजः क-  
रोति । एवं चाभिदधन्मलस्यावास्तवतेत्याह,  
तच्चास्माभिः पूर्वमेव निर्णीतम् ॥ ११३८ ॥

किंच अन्यत्  
निर्वैरपरिपन्थिन्या  
तया भ्रमितबुद्धयः ।

इदं तत्त्वमिदं नेति

विवदन्तीह वादिनः ॥११३९॥

विवदन्ते परस्परविरुद्धं जल्पन्ति, अत एव  
वादिनो वादमात्रे पर्यवसिताः, न तत्त्वज्ञाने ।  
विमतावात्मनेपदिनो वदेः परस्मैपदं व्यत्ययात् ॥

अतश्च एतानसौ

सत्पथं तु परित्यज्य

नयति द्रुतमुत्पथम् ।

सत्पथः पारमेश्वरशास्त्राणि, इतरदसत्पथः ॥

एतदेव व्यनक्ति

गुरुदेवाग्निशास्त्रस्य

ये न भक्ता नराधमाः ॥११४०॥

असद्युक्तिविचारज्ञाः

शुष्कतर्कावलंबिनः ।

भ्रमयत्येव तान्माया

ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ॥११४१॥

११४२श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४८१

असद्युक्तिः पारमेशपराद्वयागमबाह्यस्तर्कः ।  
अमोक्षः परमाद्वैतचिदानन्दघनपरमेश्वरैक्य-  
व्याप्तेरन्यत्सर्वमेव ॥ ११४१ ॥

कथमियं परिहार्या स्यादित्याह

शिवदीक्षासिना च्छिन्ना

न प्ररोहेत्तु सा पुनः ।

शिवेन स्वच्छस्वतत्रचिदानन्दघनेन शङ्करेण  
प्रोक्ता या ज्ञानयोगक्रियाप्रधाना नानाप्रका-  
रादीक्षा

‘दीयते ज्ञानसद्भावः..... ।’

इति प्राङ्गिरूपितरूपा, सैव पाशच्छेदकत्वादसि-  
रिव तेन, यस्य च्छिन्नेति स्वातन्त्र्यशक्त्यात्मपरस्व-  
रूपप्रत्यभिज्ञानेन उन्मूलिता, तं प्रति न  
कदाचित्प्ररोहतीत्यर्थः ॥

एवं मायायास्तत्त्वग्रन्थिशक्त्यात्मकं त्रिविधं  
रूपमुक्तम् । तत्र तत्त्वात्मकमशेषविश्वव्याप-  
काण्डरूपसन्निभं, ग्रन्थ्यात्मकं त्रिविधं, शाक्तं तु  
स्वातन्त्र्यशक्तिसारमेव । तथात्वेन अपरिज्ञाय-  
मानत्वान्मोहितान्प्रति मायेत्युच्यते । तदे-  
वमिथमीश्वरप्रयुक्ता निगूहितस्वरूपान्पुंसः

ज्ञातृकर्तृरूपान्स्वैः कलादिनियत्यन्तैस्तत्त्वैः कि-  
ञ्चित्कर्तृत्वकिञ्चिज्ज्ञातृत्वाभिलाषकलननियम-  
नैर्मितभोग्योपभोगभाजः प्रोक्तपाशशतपाशि-  
तान्विधाय किञ्चिदंशात्मभोग्यसामान्यरूपे प्र-  
धानाशये तथा निक्षिपति, येन तत्कार्यगुणा-  
दिक्षित्यन्तस्थूलपाशपाशिता गेनेर्योन्यन्तरमेव  
एते अनुसरन्ति । अतः पाः शदीक्षायां स-  
मुच्छेद्यैव । इयं च इयद्विश्वठ् पिकापि माया  
अख्यातिरूपापि पारमेश्वरप्रकाशभित्तावेव प्र-  
काशते इति । एतन्मुखेन या विश्वप्रकाशिका  
पारमेश्वरप्रकाशभित्तिः, सा शुद्धविद्योच्यते ।  
ततस्तां निरूपयति

अथोपरि महाविद्या

सर्वविद्याभवोद्भवा ॥ ११४२ ॥

जगतः प्रलयोत्पत्ति-

विभूतिनिधिरव्यया ।

‘दशकोटिगुणा विद्या मायां व्याप्य व्यवस्थिता’ (६७१)  
इत्युक्तत्वादशुद्धविद्यावैलक्षण्यतो महती अशे-  
षवेदनरूपत्वाद्विद्या सर्वासां विद्याराज्ञीप्रभृ-  
तीनां दिव्यानां भवानां च प्रणवोपलक्षितानां

११४४श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४८३

सर्वमन्त्राणामुद्भव उल्लासो यस्याः सा तथा ।  
अत एव मन्त्रात्मकाशेषाधिष्ठातृनिर्माणादिद्वा-  
रेण तदधिष्ठेयं मायादितत्त्वतत्तत्प्रमातृभुवना-  
दिरूपस्य जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्विभूतौ च

‘विद्यामण्डलराजानां मण्डलानां विभूतयः ।

न शक्याः परिसङ्ख्यातुं मन्त्राणां च तथात्मनाम् ॥’

इति स्थित्या आत्मभोगसम्पत्तौ निधिराश्रयः  
विश्वसर्गस्थितिसंहारकारिणीत्यर्थः, स्वयं तु प्र-  
काशरूपतया अन्यथा । यत्त्वेकादशे अत्रापि  
संहारादि वक्ष्यते, तत्संकोचापेक्षया ॥

किंच

सा एव परमा देवी

वागीशीति निगद्यते ॥ ११४३

परमेति मायाया उक्ताया भेदप्रथोत्थापि-  
काया इयमन्या अभेदप्रथोन्मीलनप्रथमसोपा-  
नकल्पा वागीशस्य परपरामर्शात्मनो महेश्व-  
रस्य इयं वागीशीति निरुच्यते ॥ ११४३ ॥

अत एव

अष्टवर्गविभिन्ना च

विद्या सा मातृकैव तु ।

अ-क-च-ट-त-प-य-शैरष्टाभिर्वर्गैर्भिन्ना न  
 त्वभिन्ना अनाहतपरामर्शमयत्वेन भिन्नाशेषवि-  
 श्वावभासभाजो मन्त्रानुन्मीलयेत्, अत एव च  
 इयं मातृका वाच्यवाचकाशेषविश्वहेतुत्वेऽपि  
 पशुभिस्तथात्वेन अपरिज्ञाता माता ॥

अथ अत्र

भुवनानि प्रवक्ष्यामि

यथावदनुपूर्वशः ॥१४४॥

तत्र

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री

काली विकरणी तथा ।

बलविकरणी चैव

बलप्रमथनी तथा ॥१४५॥

दमनी सर्वभूतानां

तथा चैव मनोन्मनी ।

एताश्च श्रीमदानन्दभैरवे

‘वामया विसृजेत्सर्वं ज्येष्ठया पालयेत्पुनः ॥

रौद्र्या लोकोपसंहारं कुरुते खेच्छया प्रभुः ॥

काल्या कलति भूतानि विकरण्या किरेत्कलाः ।

बलमप्यन्यया सर्वं बलं मथ्नाति चान्यया ॥



११४७श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्धोताख्यटीकोपेतम् । ४६५

दमन्या दमयित्वा तु मनः सङ्कल्परूपकम् ।  
नयते परमं स्थानमुन्मन्या तु महेश्वरः ॥'

इति निरुक्ताः । विकरण्येति कलविकरण्या  
कलाः शक्तीर्विकिरेत् सर्वं स्वशक्त्यधिष्ठितं क-  
रोति । अन्यथा बलविकरण्या सर्वत्र बलं स्व-  
व्यापारकरणसामर्थ्यं विकिरेत् । अन्यथा बल-  
प्रमथन्या सर्वेषां रुद्रक्षेत्रज्ञानां बलं प्रमथति ।  
दमयित्वेति समनान्तां भूमिमाविश्यैत्येवमत्र  
सङ्गतिः । ये तु पूर्वमशुद्धविद्याया वामादयो  
नव देवाः स्त्रीलिङ्गपाठाद्दामाद्या वा नव श-  
क्तय उक्ताः, ते एतदंशावताररूपाः स्थूला  
बोद्धव्याः ॥

एताश्च

तप्तचामीकराकाराः

पञ्चवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥११४६॥

अमोघवीर्याः सर्वज्ञाः

सर्वतः सर्वदा स्थिताः ।

सर्वज्ञानुगताः सर्वाः

सर्वाभरणभूषिताः ॥ ११४७ ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नाः

सर्वैश्वर्यसमन्विताः ।

तप्तचामीकराकारा अतिदीप्ताः । लक्षणानि  
विज्ञानयोगेण गणि । सर्वतः सर्वत्र सर्वकालं  
स्थिता एतद्गणैः श्रेयं न किमप्यस्तीत्यर्थः । ई-  
दृश्योऽपि सर्वज्ञं महेश्वरमनुगतास्तेन शक्तिमता  
अधिष्ठिताः । सर्वमेवाभरणं तेन भूषिताः ॥

प्रधानाः सप्त कोट्यस्तु

मन्त्राणां या व्यवस्थिताः ११४८

तासां मध्यात्

एकैकस्य परीवारो

लक्षायुतसहस्रशः ।

एकैकस्येति मन्त्रस्य ॥

किंच

पद्माकारेषु दिव्येषु

क्रीडन्ति भुवनेषु ते ॥११४९॥

त इत्येकशेषाद्दामाद्याः शक्तयो मन्त्राश्च ॥

अत्रैव

त्रिगुणी ब्रह्मवेताली

स्थाणुमत्यम्बिका परा ।

रूपिणी मर्दिनी ज्वाला

सप्तसङ्ख्यास्तदीश्वराः ॥११५०॥

विद्याराज्ञ्यः समाख्याताः

तेषां मन्त्राणां विद्यानां च ईश्वराः प्रभवः,  
अत एव विद्यानां मन्त्राणां राज्ञ्य इत्युक्ताः ॥

अत एव एताः

दीक्षाकाले विशोधयेत् ।

एतच्छुद्धावेतदधिष्ठितसप्तकोटिसङ्ख्याकम-  
न्त्रशुद्धिसम्पत्तेः ॥

एवं मायान्ताशेषविश्वभेदसर्वज्ञमन्त्राश्रय-  
भूता या उक्ता शुद्धविद्या, सापि स्वाङ्गकल्पतया  
अहमिदं सर्वमिति स्फुटेदन्ताहन्तासामाना-  
धिकरण्याभासात्मनि ईश्वरतत्त्वे भित्तिभूते  
सति भाति, नहि भेदाभेदप्रकाशं भित्तिभेदं  
विना भेदसर्वज्ञतापि घटते । तत ईश्वरतत्त्वं  
दर्शयितुमाह

बाह्ये तस्यैश्वरं तत्त्वं  
 तस्येति विद्यातत्त्वस्य । बाह्य इति तदेव  
 व्याप्त्या परिवृत्य स्थितमित्यर्थः ॥

अतश्च

भुवनान्य मे शृणु ॥११५१॥

तत्र मुख्यभुवनावस्ति स्य ईश्वरस्य तावत्स्व-  
 रूपमाह

अष्टविद्येश्वरैर्युक्तो

वीतमायो निरञ्जनः ।

स्थितिसंहारकर्ता वै

मोक्षैश्वर्यप्रदायकः ॥ ११५२ ॥

युक्तो वक्ष्यमाणक्रमेण परिवृतः । वीता माया  
 यस्मात्, यतोऽयं भिन्नवेद्यप्रथात्मनः अञ्जनात्  
 मायाख्यान्मलान्निष्क्रान्तः । नहि मन्त्रवदसम्भे-  
 देन सर्वं जानाति अपितु भेदाभेदरूपतया ।  
 अत एव भेदांशस्पर्शाद्विद्येश्वरपरिवृतत्वं भुव-  
 नादिव्यवस्था च अस्योच्यमाना न अयुक्ता ।  
 एवं शिवतत्त्वपर्यन्ते सूक्ष्मतया आसूत्रितक-  
 ल्पस्य भेदस्य भावात् भुवनादिव्यवस्थापि

११५३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४८९

शोध्यतया वक्ष्यमाणोपपन्नैव । स्थितिसंहारा-  
भ्यां सृष्टिरप्युपलक्षिता । तच्च एतत्सृष्ट्या-  
दित्रयं

‘शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता.....।’

इति नीत्या मन्त्रमण्डलादिशुद्धाध्वविषयमेव  
अस्येति मन्तव्यम् । तथा च श्रीमालिनीविजये

‘स सिद्धशुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया ।

विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥’ (१११९)

तथा

‘मन्त्राणामसृजत्तद्वत्सप्त कोटीः समण्डलाः ।’ (११२१)

इति मोक्षमैश्वर्यं च लोकोत्तरभोगरूपं न केवलं  
मन्त्रेभ्यो ददाति, यावन्मन्त्रादिप्रयुक्त्या आया-  
तशक्तिपातेभ्यो मायागर्भगतेभ्योऽपि । एतदप्यु-  
पलक्षणपरं, तेन दम्भेन देवगुर्वादिसेविमायीय-  
जनेभ्यो विलयमपि ददाति । एवं हि पञ्चवि-  
धकृत्यकारित्वमस्य उक्तं भवति ॥ ११५२ ॥

अस्य आसनवर्णनं ध्यानोपयोगि उपदिशति

तस्यासनं तु विस्तीर्णं

सहस्रदलसम्मितम् ।

असङ्ख्यातदलमित्यर्थः ॥

यतोऽत्र

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटिश्च

मन्त्रास्तस्यासने स्थिताः ॥११५३॥

यद्यपि सप्त कोटयो मन्त्राणां, तथापि

‘ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते जातमात्रं गत्यपि ।

मन्त्राणां कोटयस्तिस्रः सार्धाः । नियोजिताः ॥

अनुगृह्याणुसङ्घातं याताः पद्मनामयम् ।’ (११४१)

इति श्रीमालिनीविजयोक्तनीत्या सार्धास्तिस्रः  
कोट्योऽनुग्रहाधिकारायावस्थिता इत्येवमुक्तम् ॥

तदित्थमयं विनियोज्यमन्त्रपद्मासनाधिरूढः

तत्रस्थ ईश्वरो देवो

वरदः सर्वतोमुखः ।

देवो द्योतनादिपरमार्थः । सर्वतो मुखं प्रधान-  
नरूपं यस्य ॥

आकारतोऽपि

पञ्चवक्त्रः सुतेजस्को

दशबाहुस्त्रिलोचनः ॥११५४॥

गोक्षीरधवलः सौम्यो

नागयज्ञोपवीतवान् ।



दिना अनुग्रहीतुं गृहीतेश्वराकारः, तथा तत्सम-  
वायिनी शक्तिरपि तथैव आश्रिताकृतिरित्याह

तस्योत्सङ्गता विद्या  
सर्वविद्यासमाश्रिता ।

दिव्यवस्त्रपरी ना  
दिव्यमाल्याङ्गुलेपना ॥११५८॥

दिव्यस्रग्दाममालाभि-  
मुक्ताहारैर्विभूषिता ।

मुक्ताफलप्रतीकाशा  
पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना ॥११५९॥

विद्येति मायीयवर्णभट्टारकरूपा मातृका,  
एवमपि प्रागुक्तयुक्त्या अंशेन भेदस्या निवृत्तेरु-  
त्सङ्गतेत्युक्तम्, एवमुत्तरत्र । सर्वाभिर्विद्याभिः  
सर्वैर्मन्त्रविद्यागणैरुत्पत्तिक्षेत्रत्वात्सम्यग्भेदेना-  
श्रिता अवष्टब्धा । मुक्ताफलप्रतीकाशेति अनु-  
ग्रहप्रवणत्वात् सौम्येत्यर्थः ॥ ११५९ ॥

एषा च

आराधिता विधानेन  
वेदयेज्ज्ञानिनः सदा ।



११६२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४९३

विधानेन अन्तरभेदप्रत्यवमर्शबलेन आरा-  
धिता प्रसादं प्रापिता सती ज्ञानशालिनो वेद-  
येत् प्रकाशितस्वरूपान् संपादयेत् ॥

किंच

प्रहसन्तीव सा भाति

महेशवदनेक्षणात् ॥ ११६० ॥

वदनमाकृत्यपेक्षया वक्रं स्वरूपापेक्षया तु  
परा शक्तिः । ईक्षणं दृष्टिर्ज्ञानं च ॥ ११६० ॥

अतो भगवतः परिवाररूपान्

विद्येश्वरानतो वक्ष्ये

पूर्वादीशान्तगान्क्रमात् ।

ते च विद्यातत्त्वगता अपि अत्र परेण रूपेण  
स्थिताः ॥

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च

तथा चैव शिवोत्तमः ॥ ११६१ ॥

एकनेत्रैकरुद्रौ च

त्रिनेत्रश्च प्रकीर्तितः ।

श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च

ज्ञेया विद्येश्वराः क्रमात् ११६२

एते च अनन्ताद्या गुरुभिः शिवतनावित्थ-  
मुक्ताः

‘भगविलशतकलितगुहामूर्धासनः शक्तियुग्देवः ।  
गहनाद्यं निरयान्तं सृजति च रुद्रः विनियुङ्क्ते ॥  
उद्धरति मनोन्मन्या पुंसस्तेष्वेव भवति मध्यस्थः ।  
ते तेनोदस्तचितः परतत्त्वालोचनेऽभिनिविशन्ते ॥  
स पुनरधःपथवर्तिष्वधिकृत एवाणुषु शिवेन ।  
अवसितपतिविनियोगः सार्धमनेकात्ममन्त्रकोटीभिः ॥  
निर्वात्यनन्तनाथस्तद्धामाविशति सूक्ष्मरुद्रस्तु ।  
अनुगृह्याणुमपूर्वं स्थापयति पतिः शिखण्डिनः स्थाने ॥  
इत्यष्टौ परिपाठ्या यावद्दामानि यान्ति गुरुरेकः ।  
तावदसङ्ख्याकानां जन्तूनां निर्वृतिं कुरुते ॥  
तेऽष्टावपि शक्त्यष्टकयोगामलजरुहासीनाः ।  
आलोचयन्ति देवं हृदयस्थं कारणं परमम् ॥  
ते भगवन्तमनन्तं ध्यायन्तः स्वहृदि कारणं शान्तम् ।  
सप्तानुध्यायन्त्यपि मन्त्राणां कोटयः शुद्धाः ॥’

इति । गुहा माया, तस्या मूर्धा शुद्धविद्या,  
तदेवासनम् । शक्त्यष्टकेन वामादिना योगो

११६४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ४९५

यत्र तादृशे अमलजलरुहे आसीनाः । परममन-  
न्तमिति प्राप्तेश्वररूपम् ॥ ११६२ ॥

अत्रैव च ईश्वरतत्त्वे भुवनान्तराण्याह

अतो रूपमवस्थानं

विद्येशावरणोर्ध्वं रूपावरणं नाम भुवनमि-  
त्यर्थः । एवमुत्तरत्र ॥

तत्र रुद्रान्निबोध मे ।

धर्मो ज्ञानं च वैराग्य-

मैश्वर्यं च चतुर्थकम् ॥११६३॥

यद्वशाद्विद्येश्वराणामधस्तनाध्वाधारवत्त्वमशे-  
षज्ञत्वं, पूर्णतया नैराकाङ्क्ष्यं, महाविभवप्रदत्वम् ।  
त एते धर्माद्या रुद्रा ईश्वरस्य परिवाराः ॥११६३॥

अत्रैव च ईश्वरतत्त्वे

सूक्ष्मावरणमूर्ध्वेऽतः

अतो रूपावरणादूर्ध्वे ॥

तत्र शक्तित्रयं विदुः ।

ताश्च

वामा ज्येष्ठा च रौद्री च

शक्तयः समुदाहृताः ॥११६४॥

प्रधानभूताः ॥ ११६४ ॥

आसामेव हि काल्यादयः प्रागुक्ताः प्रपञ्चः ॥

अत एवाह

परिवारस्तु तासां वै

कोट्योऽनेकास्तु सङ्ख्यया ।

आसामेवाशेषशक्तिप्रपञ्चकत्वात् ॥

ये च आसां परिवारत्वेन प्रताः, ते

सर्वे सर्वगता मन्त्राः

सर्वज्ञाः सर्वकामदाः ॥११६५॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशा-

स्त्रिनेत्राः शूलपाणयः ।

सर्वलक्षणसंपन्नाः

सर्वाभरणभूषिताः ॥ ११६६ ॥

सर्वैश्वर्यसुसम्पूर्णा-

श्चारुचन्द्रार्धशेखराः ।

किञ्च

शतपत्राब्जभाकारैः

शुद्धहारेन्दुरश्मिभिः ॥११६७॥

११६९श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ३९७

नानारत्नोज्ज्वलैश्चित्रैः

प्राकारैस्तोरणाकुलैः ।

ईश्वरानुगताः सर्वे

तिष्ठन्ति भुवनेषु ते ॥११६८॥

शतपत्राब्जानां भा दीप्तिरिवाकारो येषां  
तादृशैः, तथा अन्यैर्हीरैः सुदीप्तिभिः प्राकारै-  
रुपलक्षितेषु भुवनेषु ईश्वरभट्टारकमन्त्रानुगताः  
ऋडन्तीति संबन्धः ॥ ११६८ ॥

अत एव आराधकैरेते

तमाराधयितुं देवं

पूज्यन्ते सर्वकर्मसु ।

‘यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥’

(म० गी० ९।२७)

इति न्यायेन कर्मविषये तमीश्वरमाराधयितु-  
मेते परिवाररूपा मन्त्राः पूज्यन्ते, एतत्पूज-  
कानामेवंव्याप्तिविदामेतन्मुखेन ईश्वरावाप्तिर्भ-  
वतीत्यर्थः ॥

किंच

व्रतं पाशुपतं दिव्यं

ये चरन्ति जितेन्द्रियाः ॥११६९

भस्मनिष्ठा जपध्याना-

स्ते ब्रजन्त्यैश्वरं पदम् ।

भस्मनिष्ठा स्नानमयक्त्वा रूपा येषाम् ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह

तत्रेश्वरस्तु भगवा-

न्देवदेवो निरञ्जनः ॥११७०॥

अधिकारं प्रकुरुते

शिवेच्छाविधिचोदितः ।

तत्र ईश्वरतत्त्वे देवानामनन्तादीनां देवः ।

अधिकारं तेषामेव अनुग्रहादौ विनियोजनम् ।

शिवेच्छैव विधत्ते सर्वमिति विधिः, तत्प्रचो-

दितः । परमशिव एव हि इच्छाज्ञानक्रियाप्रधानः

शिवसदाशिवेश्वरभूमिका भासयति । यदुक्तं

श्रीमतङ्गपारमेश्वरे

‘लयाधिकारभोगाह्वत्रितत्त्वोक्तिविमर्शनात् ।

पदार्थः पतिनामासौ प्रथमः परिकीर्तितः ॥’

११७२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ४९९

इति ॥

अत्र च उक्तवक्ष्यमाणरूपाणि

दश पञ्च च शोध्यानि

भुवनानीश्वरे क्रमात् ॥११७१

तत्रेश्वरभुवनं (१) विद्येशाष्टकावरणभुवनं (२)  
धर्मादिचतुष्टयाश्रयरूपावरणभुवनं (३) वामा-  
दिशक्तित्रयाश्रयसूक्ष्मावरणभुवनमिति चत्वारि  
तावदुक्तानि, वक्ष्यमाणानि तु शुद्धावरण-वि-  
द्यावरण-प्रमाणावरण-नामावरण-शुद्धशिवावर-  
ण-मोक्षावरणाख्यानि सप्त आवरणानि, ततो ध्रु-  
वभुवनं, ततो वामादिशक्तित्रयाश्रयेच्छाशक्ति-  
भुवनं, ततः प्रबुद्धावरणं, ततः समयावरणमित्ये-  
कादश चतुर्भिः सह पञ्चदश भवन्ति ॥११७१॥

एतानि पञ्चदशापि भुवनानि आन्तरेण क्रमेण

तालुकोर्ध्वे विजानीया-

दीक्षाकाले वरानने ।

मायातत्त्वात्मकतालुग्रन्थ्यूर्ध्वस्थशुद्धविद्या-  
पद्मकर्णिकोर्ध्वे यदीश्वरतत्त्वं तालुकोर्ध्वगतं, तत्र

जानीयात् तद्विश्रान्तिपुरःसरं पूर्वोक्तमन्नक्र-  
मेण शोधयेदित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं, तेन ब्रह्मा-  
ण्डगतानि भुवनानि हृद्विश्रान्त्या, जलादिप्रकृ-  
त्यन्तगतानि कण्ठविश्रान्त्या, प्रकृत्यादिमाया-  
न्तगतानि तालुविश्रान्त्या, तदूर्ध्वपदविश्रान्त्या  
शुद्धविद्यातत्त्वगतानि भुवनानि शोधनीया-  
नि । एवं ललाट-ब्रह्मरन्ध्र-व्यापिनीपदविश्रान्त्या  
सदाशिवशक्तिशिवतत्त्वगतानि वक्ष्यमाणानि  
भुवनानि शोधनीयानि ॥

अथ शुद्धावरणादिभुवनैकादशकं क्रमेण  
दर्शयति

शुद्धावरणमूर्ध्वं तु

तस्मिञ्छक्तिद्वयं स्मृतम् ॥ ११७२ ॥

ज्ञानं क्रिया च विख्यातं

ज्ञानक्रियाशक्तिभुवनद्वितयरूपेण तद्भुवन-  
मित्यर्थः, एवमुत्तरत्र ॥

अथ

द्वे विद्ये चाप्यतः परम् ।



११७४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ५०१

भावसंज्ञाप्यभावाख्या

तस्मिञ्छक्तिद्वये स्मृते ॥११७३

तस्मिञ्ज्ञानक्रियाख्ये प्रोक्ते शक्तिद्वये विष-  
यतया द्वे भावाभावाख्ये वेदनपरमार्थत्वाद्विद्ये  
स्थिते । तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या स्फुटेदन्तात्मकभाव-  
वेदनशक्तिरेका, इदन्तोत्थानभित्तिभूताख्या-  
त्यात्माभाववेदनशक्तिर्द्वितीयेत्येतद्भुवनद्वितय-  
रूपं विद्यावरणमेतदित्यर्थः ॥ ११७३ ॥

अतश्च

तेजेशश्च ध्रुवेशश्च

प्रमाणानां परं पदम् ।

प्रमाणावरणे चोर्ध्वे

पूर्वोक्तानां मायातत्त्वाश्रितानां पञ्चार्थादि-  
प्रमाणानां परमिदं पदं प्राप्तिस्थानं तेजेशश्च  
ध्रुवेशश्च विद्यावरणादूर्ध्वे प्रमाणावरणे स्थिते  
इत्येतत्प्रमाणावरणमपि भुवनद्वितययोगि ॥

अथ

कथयामि च मानतः ॥११७४॥

मानतः माने प्रमाणावरणोर्ध्वगते मान-  
नाश्यावरणे रुद्रान् कथयामि ॥ ११७४ ॥

ते च

ब्रह्मा रुद्रः प्रतोदश्च  
अनन्तश्च चतुर्थकः ।

तेन एतद्गुद्रभुवनचतुष्टयभुवनपरिष्कृतमे-  
तन्मायावरणभुवनमित्यर्थः ॥

अथ

सुशुद्धावरणं चोर्ध्वे  
तत्र रुद्रत्रयं विदुः ॥११७५॥  
एकाक्षः पिङ्गलो हंसः  
कथितं तु समासतः ।

परिवार एषामसङ्ख्य इति वक्ष्यति ॥

अथ

शिवावरणमूर्ध्वं तु  
तत्रैको ध्रुवसंज्ञकः ॥११७६॥

११७९श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ५०३

संस्थितो रुद्रराजस्य

अथ

मोक्षावरणमूर्ध्वतः ।

तत्र च

एकादशैव रुद्रांश्च

कथयामि समासतः ॥११७७॥

तानाह

ब्रह्मदन्किदिण्डिमुण्डाः

सौरभश्च तथैवच ।

जन्ममृत्युहरश्चैव

प्रणीतः सुखदुःखदः ॥११७८॥

विजृम्भितः

जन्महरो मृत्युहरः । सुखं द्यति खण्डय-  
तीति सुखदः, एवं दुःखदः ॥

त एते एकादश

समारख्याता-

स्ताल्लूर्ध्वे तु व्यवस्थिताः ।

ताल्लूर्ध्वे इति प्रागुक्तमेव ऐश्वरं तत्त्वमेषा-  
माश्रय इति स्मारयति ॥

अथ

पुनरूर्ध्वे ध्रुवं ज्ञेयं

निरञ्जनपदं शुभम् ॥११७९॥

प्रमाणावरणे शिवावरणे ध्रुवावरणे च एक  
एव स्थूलसूक्ष्मपरभेदेन ध्रुवाख्यो रुद्रस्त्रिरत्रोक्त  
इति पुनःशब्दार्थः ॥ ११७९ ॥

अथ अस्य ध्रुवावरणस्य

ईशशक्तित्रयं मूर्ध्नि

स्थितम् ॥

तच्च

कथितं चानुपूर्वशः ।

वामा ज्येष्ठा रौद्री चेति यत्सूक्ष्मावरणे प्राक्  
शक्तित्रयमुक्तं, तदेवेह पररूपेण स्थितमित्यर्थः ॥

किंच अत्रैव प्रधानभूताया

इच्छाशक्त्यभिधानायाः

शक्तेः पुरम् ॥

ताश्च वामाद्या एतस्याः

अन्तर्भूताः प्रकीर्तिताः ॥११८०

तेन वामादिभुवनत्रयपरिवृतमेतदिच्छाभु-  
वनमत्रेत्यर्थः ॥ ११८० ॥

अथ

प्रबुद्धावरणं चोर्ध्वे

तत्र च रुद्रान्

कथयामि समासतः ।

प्रीतः प्रमुदितश्चैव

प्रमोदश्च प्रलम्बकः ॥११८१॥

विष्णुर्मदन एवाथ

गहनः प्रथितस्तथा ।

तदेतदत्र

रुद्राष्टकं समाख्यातं

विज्ञेयं प्राग्दिशः क्रमात् ११८२

ततोऽपि

समयावरणं चोर्ध्वे

अत्र रुद्रान्

कथयामि समासतः ।

प्रभवः समयः क्षुद्रो

विमलश्च शिवस्तथा ॥११८३॥

ततो घनः समाख्यातो

निरञ्जनस्ततः परम् ।

## रुद्रोङ्कारस्तु पञ्चैते

प्रभवाख्यस्य समयस्य विशेषणं क्षुद्र इति ।  
विमलः शिव इति विमलशिवाख्यः ॥

एतांश्च

ताल्लूर्ध्वे तु विजानत ॥११८४॥

विजानतेति बहुवचनमुपदेश्यशिष्यप्रशि-  
ष्यादिभेदेन, एवमन्यत्र । ताल्लूर्ध्व इति एता-  
वदन्तमीश्वरतत्त्वाश्रयमिति स्मरणाय ॥११८४॥

तदत्र भुवनपञ्चदशकान्तर्वर्तिभुवनान्तरस-  
ङ्ख्यापूर्वमेतदुपसंहरति

एकोनषष्टिर्भुवनं

ज्ञानशक्त्यादितः क्रमात् ।

रुद्रोङ्कारान्तमित्येत-

दीक्षाकाले विशोधयेत् ॥११८५॥

ज्ञानशक्तेरादीनि ईश्वरविद्येश्वररूपसूक्ष्मा-  
वरणगतानि यानि भुवनानि, ततः प्रभृति रुद्रो-  
ङ्कारान्तमेकोनषष्टिरीश्वरतत्त्वेऽवान्तरभुवनानि ।  
तत्र ईश्वरस्यैकं, विद्येशानामष्टौ, रूपावरणे

११८७श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५०७

चत्वारि, सूक्ष्मावृतौ त्रीणि, शुद्धावृतौ द्वे,  
विद्यावृतौ द्वे, प्रमाणावृतौ द्वे, नामावृतौ  
चत्वारि, सुशुद्धावृतौ त्रीणि, शिवावृतावेकं,  
मोक्षावृतावेकादश, ध्रुवावृतावेकं, इच्छाश-  
क्तिभुवनं वामादिशक्तित्रयेण सह चत्वारि,  
प्रबुद्धावृतावष्टौ, समयावृतौ पञ्चेत्येवमेकोनष-  
ष्ट्या अवान्तरभुवनैर्युक्तमेतदीश्वरतत्त्वं सङ्क्षेपेण  
नतु विस्तरतः शोधयेत् ॥११८५॥

अस्य च

एकैकस्य परीवारः

कोट्योऽनेकाः सहस्रशः ।

ते च

त्रिनेत्रा वरदाः सर्वे

शुद्धसामर्थ्यविग्रहाः ॥११८६॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशा

दशबाह्निन्दुशेखराः ।

त्रिशूलपाणयः सर्वे

जटामुकुटमण्डिताः ॥११८७॥

सर्वे सर्वगुणोपेताः

सर्वज्ञाः सर्वदेश्वराः ।

सर्वलक्षणसंपूर्णाः

सर्वाभरणभूषिताः ॥११८८॥

रुद्रकन्यासमाकीर्णा

दिव्यैरूपैर्मनोहरैः ।

संक्रीडन्ते पुरवरैः

शिवेच्छाविधिचोदिताः ११८९

शुद्धं मायामलेन अकलुषं यत्सामर्थ्यं ज्ञान-  
क्रियाविषयं, तदेव विग्रहः स्वरूपं येषाम् ।  
यद्यपि सर्वेऽहमिदं सर्वमिति स्वाङ्गकल्पाशेषवि-  
श्वप्रकाशात्मानः, तथापीश्वरेच्छातो नानारूपा  
अपि । एवमुत्तरत्रापि ॥११८९॥

अथ

ईश्वरस्य तथोर्ध्वे तु

अधश्चैव सदाशिवात् ।

सुशिवावरणं चोर्ध्वे

तस्मिञ्ज्ञेयः सदाशिवः ११९०



११९२ श्लो.] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५०९

यदेतत्सर्वविषयस्फुटेदन्ताहन्तासामाना-  
धिकरण्यावभासादेकमीश्वरतत्त्वमुक्तं, तदन्तरा  
स्फुटेदन्ताच्छादकाहन्तावभासात्मकसदाशिव-  
तत्त्वं विना नोपपद्यते । नहि आन्तराभासं विना  
बाह्याभासस्योदयो भवतीत्येतदीश्वरतत्त्वभित्ति-  
भूतेन सदाशिवतत्त्वेन भवितव्यमित्याशयेन ई-  
श्वरस्योपरि सदाशिवतत्त्ववर्तिवक्ष्यमाणप्रधान-  
सदाशिवभुवनस्य अधः सदाशिवतत्त्वाश्रितसु-  
शिवावरणमस्तीत्युक्तम् । सुशिवश्चेह सदाशि-  
वभट्टारक एव । यदाह 'तस्मिञ्ज्ञेयः सदाशिवः'  
वक्ष्यमाणपररूपात् सदाशिवादन्वोऽयमपररूप  
इत्यर्थः ॥११९०॥

सच

त्रिपञ्चनयनो देव-

श्वन्द्रार्धकृतशेखरः ।

वक्रपञ्चकसंयुक्तो

दशबाहुर्महाबलः ॥११९१॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशः

स्फुरन्वै दीप्ततेजसा ।

सिंहासनोपविष्टस्तु

तदुपरि च

श्वेतपद्मासनस्थितः ॥११९२॥

पञ्चब्रह्माङ्गसहितः

सकलाद्यैः समन्वितः ।

दशभिश्च शिवैर्युक्तो

रुद्राष्टादशकान्वितः ॥११९३॥

पञ्च ब्रह्माणि सद्योजातादीनि । अङ्गानि हृ-  
दयादीनि ॥११९३॥

सकलादीन्विभजति

सकलो निष्कलः शून्यः

कलाढ्यः खमलङ्कृतः ।

क्षपणश्च क्षयान्तस्थः

कण्ठ्यौष्पश्चाष्टमः स्मृतः ११९४

अस्य आन्तरक्रमेण स्थानमाह

भ्रुवोर्मध्ये तु विज्ञेयो

देवदेवः सदाशिवः ।

सकलाद्यैर्वृतो देवः

देव इति द्योतमानः ॥

किंच

ओंकारेशादिभिः क्रमात् ११९५

वृत इति वर्तते ॥ ११९५ ॥

ओंकारेशादीन्दश शिवानाह

ओंकारेशः शिवो दीप्तः

कारणेशो दशेशकः ।

सुशिवश्चैव कालेशः

सूक्ष्मरूपः सुतेजसः ॥११९६॥

शर्वश्च दशमः प्रोक्तः

त एते प्राग्दिश आरभ्य

ऊर्ध्वान्तं संव्यवस्थिताः ।

सदाशिवस्य ब्रह्मावरणसकलाद्यावरणाभ्यां  
बहिः ॥

एषामपि

रुद्राश्चाष्टादश बहिः

संव्यवस्थिता इत्येव ॥

तेषां नामानि वै शृणु ॥११९७

विजयस्त्वथ निःश्वासः

स्वयम्भूश्चाग्निवीरराट् ।

रौरवो मुकुटो विसर-

श्चन्द्रो बिम्बः प्रगीतवान् ११९८

ललितः सिद्धरुद्रश्च

सन्तानः शर्व एव च ।

परश्च किरणश्चैव

पारमेश्वर एव च ॥११९९॥

अग्निसहितो वीरराडिति द्वौ । एते च एत-  
न्नामकस्य मुक्तयवताराः शास्त्रावतारैर्विश्वमनु-  
गृह्णानाः स्थिताः, अत एव दशाष्टादशभेदेन  
चैतदुच्यते ॥११९९॥

तदेवं ब्रह्माङ्गसकलादिशिवरुद्रावरणैश्चतुर्भिः  
परिवृतः

सादाख्यस्तु समाख्यातः

सकलो मन्त्रविग्रहः ।

सर्वकारणमध्यक्षः

सृष्टिसंहारकारकः ॥१२००॥

१२०१श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्बोताख्यटीकोपेतम् । ५१३

भुक्तिमुक्तिप्रदाता च

साधकानां क्रियावताम् ।

भवनामतः प्रभृति सदिति व्यपदेशप्रवृत्तेः  
सदाख्ये सदाशिवतत्त्वे भवो देवः सादाख्यः ।  
सच सकलो मन्त्रमूर्तिरिति । वक्ष्यमाणनिष्कल-  
मूर्त्यपेक्षया अध्यक्षः सर्वेषामधिष्ठाता सर्वदर्शी  
च । सर्वकारणत्वं सुस्पष्टयति सृष्टीति । सृष्टि-  
संहारौ स्थितिविलयावप्युपलक्षयतः । साध-  
कानामिति आराधकानां मुमुक्षूणां मुक्तिं सि-  
षाधयिषूणां मुक्तिं, भुक्तिपूर्वां मुक्तिं तु क्रि-  
यावतामनुष्ठानपराणां संपादयति ॥

किंच

कोटयः सप्त मन्त्राणा-

मासने तस्य संस्थिताः ॥१२०१॥

निवृत्ताधिकाराश्च अर्धचतस्रः प्रवृत्ताधिका-  
राश्च अर्धचतस्र इति याः सप्त मन्त्रकोटयः, ताः  
सर्वा अनेनाधिष्ठिता इत्यर्थः । ईश्वरभट्टारकेण  
त्वधिकारे प्रवृत्ता अर्धचतस्र एव अधिष्ठितास्तस्य

स्थूलभोगत्वादिति शेषः । अत एव प्रागीश्व-  
रस्य आसनपद्मं सहस्रदलमुक्तम् ॥ १२०१ ॥

अस्य आसनं तु ततोऽपि विशिष्टमित्याह

आसनं लक्षपत्राढ्यं

चन्द्रकोट्ययुतप्रभम् ।

ईश्वरपद्मादप्यधिकदलमित्यर्थः ॥

तच्च पद्मं

वामाद्यैर्विभुपूर्वैश्च

पञ्चवक्त्रैस्त्रिलोचनैः ॥१२०२॥

ताराद्यैः शक्तिभेदैश्च

प्राग्दिशः परिवारितम् ।

वामाद्याः प्रागुक्ता एव इह परेण रूपेण  
स्थिताः, विभुपूर्वोक्तास्तु

‘विभुर्ज्ञानी क्रिया चेच्छा वागीशी ज्वालिनी तथा ।

वामा ज्येष्ठा च रौद्री च सर्वाः कालानलप्रभाः ॥’ (८।६६)

इति श्रीपूर्वे निर्दिष्टाः । ताराद्यास्तु शक्तयः  
प्रागुक्ताष्टात्रिंशत्कलारूपाः । तत्र वामाद्याः प्रा-  
गादिदिक्क्रमेण दलेषु मध्यान्ताः । विद्याद्यास्तु

१२०५श्लो०] श्रीश्वेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५१५

तत्प्रातिलोम्येन मध्यादिप्राग्दलान्ताः । तदुक्तं  
श्रीपूर्वे

‘वामा ज्येष्ठा.....’ (८।६३)

इत्युपक्रम्य

‘.....भानुमार्गेण विन्यसेत् ।

विभ्वादिनवकं चान्यद्विलोमात्परिकल्पयेत् ॥’ (८।६५)

इति । ताराद्यास्तु प्रागादिक्रमेणैव न्यस्ता भा-  
वनीयाः ॥

अस्य च देवस्य

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्ति-

र्वामे दक्षिणतः स्थिते ॥१२०३॥

पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात्  
ज्ञानशक्तिर्दक्षिणे क्रियाशक्तिर्वामे इति ज्ञेयम् ॥

किंच

इच्छाशक्तिः परा देवि

यया सर्वमधिष्ठितम् ।

उत्पत्तिस्थितिसंहारां-

स्तिरोभावमनुग्रहम् ॥१२०४॥

यया करोति देवेशः

सर्वदा सर्वमध्वनि ।

तस्योत्सङ्गता सा तु

नित्यं चैवात्मवर्तिनी ॥१२०५॥

परेति ज्ञानक्रियापेक्षया । अधिष्ठितं व्याप्तम् ।  
सर्वमिति सृष्ट्यादिपञ्चकविशेषणम् । सर्वदेति

‘तदेवं व्यवहारेऽपि प्रभुर्देहादिमाविशन् ।

भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद्ब्रह्मिः ॥’ (१।६।७)

इति प्रत्यभिज्ञोक्तनीत्या देहाद्याविष्टश्चिदात्मा  
महेश्वरस्तदार्थावभास-तत्स्थिति-तच्चर्वण-तत्सं-  
स्कारावस्थापन-तत्प्रकाशमयत्वापादनैर्हि प्रति-  
क्षणं जगतः पञ्च कृत्यानि करोति । उत्सङ्गतेति  
आकृतिमत्त्वे आत्मशिवस्य ॥ १२०५ ॥

तत्कथं सदाशिवस्योक्तमिति तत्संख्यामाह

सा चेच्छा देवदेवस्य

शिवस्य परमात्मनः ।

स एवापररूपेण

पञ्चमन्त्रमहातनुः ॥१२०६॥

इच्छारूपधरः श्रीमान्

देवदेवः सदाशिवः ।



१२०८श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५१७

यतः शिव एव अपररूपेण सदाशिवः, अत  
इच्छा अस्य शक्तिरुक्तेत्यर्थः । पञ्चभिरीशाना-  
दिब्रह्मभिर्मन्त्रैर्महती विश्वव्यापिका महामाहा-  
त्म्या च तनुर्यस्य । शिवस्य अनुग्रहार्थमेतद-  
पररूपग्रहणं स्वस्वातन्त्र्यादित्याह इच्छारूपधर  
इति। अत एव अयं सदेत्याकृतिपरिग्रहापरिग्र-  
हयोः शिव इवेति कृत्वा सदाशिव उच्यते ।  
श्रीमान् ज्ञानदीप्त्यतिशययुक्तः ॥

अत्र च

शक्तयस्तस्य याः प्रोक्ताः

वामाद्याः ॥

तथा वै मन्त्रनायकाः ॥१२०७॥

आवरणचतुष्टयस्थाः ॥ १२०७ ॥

एते सर्वे

एकैकं परितो देवि

पद्मैर्बुदकोटिभिः ।

तथा खर्वनिखर्वेश्च

प्रतिरूपैर्महाबलैः ॥१२०८॥

विद्यारूपैः स्वरूपाढ्यै-  
 रप्रमेयगुणान्वितैः ।  
 सर्वलक्षणसंपन्नैः  
 सर्वाभरणभूषितैः ॥ १२०९ ॥  
 हास्यलास्यविलासाढ्यै-  
 भ्रूक्षेपोन्मदविभ्रमैः ।  
 चन्द्रकोटिशतप्रख्यैः  
 प्रस्रवद्भिरिवामृतम् ॥ १२१० ॥

परिवृता इत्यर्थः । एकैकमिति क्रियाविशेष-  
 णम् । पद्मार्बुदादयो वक्ष्यमाणसङ्ख्याविशेष-  
 रूपाः । प्रतिरूपैरिति मुख्यसदृशैः । बलं ज्ञान-  
 क्रियासामर्थ्यम् । रूपमाकृतिसौन्दर्यं स्वरूपं च ।  
 गुणाः सर्वज्ञत्वादयः । लक्षणानि ज्ञानयोगैश्व-  
 र्याणि । सर्वेण आभरणेन भूषितैः । अशे-  
 षविश्वात्मभिः परानुग्रहप्रवणतया नित्यप्रमु-  
 दितत्वेन हास्यलास्यादियुक्तत्वम् । अत एव  
 हेलामात्रेण परानुग्रहसंपत्तेर्भ्रूक्षेपेणोद्गतो मदो  
 येषु तादृशा विभ्रमा विलासा येषां तैर्विद्या-  
 वृन्दैः परिवृता इति सङ्गतिः ॥ १२१० ॥

अतश्च अत्र

ताभिः सार्धं सदा रुद्राः

प्रक्रीडन्तीच्छया प्रभोः ।

पुरवरैः सर्वतोभद्रै-

श्चन्द्रकोटिसमप्रभैः ॥१२११॥

ताभिर्विद्याभिः क्रीडन्ति परानुग्रहायैव वि-  
हरन्ति पुरवरैरुपलक्षिताः ॥ १२११ ॥

त एते सर्वे

मायाधर्मविनिर्मुक्ता

निर्मला विगतज्वराः ।

अधिकारं प्रकुर्वन्ति

सर्वज्ञामोघशक्तयः ॥१२१२॥

मायाया धर्मश्चित्स्वरूपावरणं, तेन विनिर्मु-  
क्ताः । यद्यपि परमशिवापेक्षया एषां सङ्कुचितत्वं  
महामायाकार्यं पाशेनास्ति, तथापि मायाप्रमातृ-  
वत्सङ्कोचमया न भवन्ति । अत एव च निर्मला  
मायानावृताः । सङ्कोच एव हि पुंसामाणव्रमल-  
मित्युक्तप्रायम् । अत एवैते विगतज्वराः सर्वस-

न्तापरहिताः । एवमपिच अनुग्राह्यानुग्रहाय शि-  
वेन नियतिकालाधिकारवशानुबद्धाः स्थापिताः ।  
सर्वज्ञाश्च ते, अमोघशक्तयश्च त इति समासः ॥

किंच

अधिकारक्षये शान्ता

जायन्ते सर्वगाः शिवाः ।

शान्ता निवृत्तमहामायाकृततावन्मन्त्राख्याः,  
तथा व्यापकशिवैकीरूपा भवन्तीत्यर्थः ॥

इत्थं च

परप्रेर्याः पुनर्भूयो

न भवन्ति कदाचन ॥१२१३॥

महासंसारतः सदाशिवान्ते विश्वत्र शून्या-  
तिशून्यपदमाप्ते ये अविदिततत्त्वास्ते महासृष्टी  
भूयः सृज्यन्ते यथैकादशे दर्शयिष्यते । एते  
तु भगवन्तो मुच्यन्त एवेति पुनःशब्दस्यार्थः ॥

उपसंहरति

सुशिवावरणं ख्यातं

मन्त्रगर्भं वरानने ।

१२१६श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५२१

मन्त्रा आसनगता आवरणगताश्च गर्भे यस्य  
तदेतत्सुशिवस्य सदाशिवभट्टारकस्य संबन्धि  
आवरणं भुवनमित्यर्थः । अथच परिपूर्णज्ञान-  
शालिव्यतिरेकेण अन्येषां परपदावारकत्वादेव  
तानि आवरणानीत्युच्यन्ते ॥

अथ

बिन्द्वावरणमूर्ध्वेऽत-

श्चन्द्रकोटिसमप्रभम् ॥१२१४॥

बिन्दुतत्त्वस्थानव्याप्तिरूपमावरणं बिन्द्वा-  
वरणम् ॥ १२१४ ॥

तत्र पद्मं महादीप्तं

दशकोटिसमन्वितम् ।

तत्र पद्मे स्थितो देवः

शान्त्यतीतो महाद्युतिः ॥१२१५॥

पञ्चवक्रो विशालाक्षो

दशबाहुस्त्रिलोचनः ।

तडित्सहस्रपुञ्जाभः

स्फुरन्माणिक्यमण्डितः ॥१२१६॥

अशेषं यद्विश्वं, तदिह प्रातमहाविकासदी-  
प्तियोगोत्कृष्टत्वान्माणिक्यम् ॥ १२१६ ॥

किंच

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च  
विद्या शान्तिस्तथैवच ।

परिवारः स्मृतस्तस्य

शान्त्यतीतस्य सुव्रते ॥१२१७॥

प्रागुक्तं कलाचतुष्टयमेव अशेषविश्वाध्वगर्भं  
परशक्तिरूपतया स्थितमस्य देवस्य परिवारः ॥

किंच

तस्य वामे तु दिग्भागे

शान्त्यतीता व्यवस्थिता ।

एताश्च

पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वा

दशबाह्निन्दुशेखराः ॥१२१८॥

तदेवं

बिन्दुतत्त्वं समाख्यातं

पुरकोट्यर्बुदैर्वृतम् ।

१२२० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५२३

मन्त्रमन्त्रेशतदीशपरिवारसंबन्धिभिः । एष  
च शान्त्यतीत ईश्वरभट्टारकपरव्याप्तिरूपः । य-  
द्वक्ष्यति

‘आभिः कलाभिः संयुक्तो ध्यातव्यो विन्दुरीश्वरः ।’  
(१२।१५४)

इति । योजनिकाग्रन्थेऽप्युक्तं

‘.....विन्दुश्चैवेश्वरः स्वयम् ।’ (४।२६४)

इति । अस्मिन्निह अध्वनि स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन  
मन्त्रदेवतादीनां स्थितिरित्युक्तप्रायम् ॥

एतद्विन्द्वावरणमुक्त्वा, अर्धचन्द्राद्यावरणम-  
प्याह

अर्धचन्द्रस्तदूर्ध्वे तु

तदूर्ध्वे तु निरोधिका ॥१२१९॥

अत्र भुवनान्याह

एते द्वे तु महास्थाने

पञ्चपञ्चकलान्विते ।

कला देवताः ॥

तत्र

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः

सुप्रभा विमला शिवा ॥१२२०

अर्धचन्द्रे स्थिता ह्येता  
निरोधिन्यां शृणु प्रिये ।

रुन्धनी रोधनी रौद्री

ज्ञानबोधा तमोपहा ॥१२२१॥

विमलाया विशेषणं शिवेति । अर्धचन्द्रपदस्य  
प्रकाशाहादप्रकर्षात्तच्छक्तीनां तथोचितनामा-  
नि । निरोधिनीपदस्यापि निरोधहेतुत्वाद्वुन्धनी  
रोधनी रौद्रीति तिस्रः शक्तयः । प्रबुद्धानां तु  
निरोधनिवृत्तौ ज्ञानबोधा तमोपहेति शक्तिद्वय-  
मूर्ध्वप्रवेशदातृत्वादेवमभिधानम् ॥१२२१॥

अत्र पूर्वोक्तं मात्राविभागं स्मारयति

अर्धमात्रः स्मृतो बिन्दुः

स्वरूपश्च चतुष्कलः ।

तस्याप्यर्धमर्धचन्द्र-

स्त्वष्टांशश्च निरोधिका ॥१२२॥

‘ह्रस्वं दीर्घं पुतं सूक्ष्ममतिस्सूक्ष्मं..... ।’ (६।५)

इत्येतद्वन्धनिर्णयावसर एवैतन्निर्णीतं यथा या-  
वद्यावन्मन्त्रोच्चार ऊर्ध्वोर्ध्वं पदमाश्रयति, ता-



१२२३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५२५

वत्तावद्वाच्यवाचकगता स्थूलरूपता निवर्तते,  
सूक्ष्मसूक्ष्मतरादिरूपता च अभिव्यज्यमाना वि-  
श्रान्तिप्रकर्षं ददाति यावदुन्मनापरतत्त्वात्मनि  
पर्यन्ते सर्वोपाधिप्रशान्त्या चिदानन्दघनस्वच्छ-  
न्दभैरवरूपावेशो भवतीति । तदेवेह परमेश्वरेण  
स्मारितं यथा भुवनशुद्ध्यवसरे सूक्ष्मतरसूक्ष्म-  
तमादिरूपा मात्रा व्याप्तिरनुसरणीया गुरुभिः ।  
एवमुत्तरत्रापि स्वयमनुसर्तव्यम् ॥

निरोधिन्याः स्वरूपं निर्वक्ति

निरोधयति देवान्सा

ब्रह्माद्यांस्तु वरानने ।

का तु कथा सामान्यजन्तूनाम् ॥

यत एवं, तेनैषा

निरोधिनीति विख्याता

अतश्च पूर्वोक्तकरणबन्धव्याप्त्यनुसरणपुरः-  
सरमत्रोच्चारयुक्त्या

तां भित्त्वा तु वरानने ॥१२२३॥

सादाख्यपरभावेन

पञ्चमन्त्रमहातनुः ।

लभ्यत इति शेषः । सादाख्यदेव इत्यर्थः ।  
परभावेनेति प्रागुक्तो यः, स एव अनेन सू-  
क्ष्मेण रूपेणेत्यर्थः ॥

तस्य स्थानं रूपं च निरूपयति

तस्योर्ध्वे तु स्मृतो नादः

स किञ्जल्करजःप्रभः ॥१२२४॥

महद्भिः पुरुषैर्व्याप्तः

सूर्यकोट्ययुतप्रभैः ।

तस्येति निरोधिकावरणस्य । नाद इति सम-  
स्तवाचकाभेदमयपरामर्शसतत्त्वः श्रीसदाशिव  
एव पररूपः । किञ्जल्करजःप्रभ इति दीप्त्यति-  
शययुक्तः । महद्भिः पुरुषैरिति मन्त्रमहेश्वरभूमेः  
प्रभृति उत्तरोत्तरं तारतम्येन स्थितैः ॥

किञ्च अत्र

तेषां वै नायिका वक्ष्ये

भुवने पञ्चसङ्ख्यया ॥१२२५॥

१२२७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ५२७

तेषां महतां पुरुषाणां मध्ये नायिकाः प्रधा-  
नभूता देवताः । भुवन इति अस्मिन् नादावरणं  
गते भुवनपञ्चक इत्यर्थः ॥ १२२५ ॥

ता आह

इन्धिका दीपिका चैव

रोचिका मोचिका तथा ।

ऊर्ध्वगा तु समाख्याता

कला त्वेषा तु पञ्चमी ॥ १२२६ ॥

दीप्यतिशयादासामीदंशि नामानि । पञ्च-  
मीति एतासां मध्ये प्रधानभूता ॥ १२२६ ॥

किञ्च

तस्मिन्पद्मं सुविस्तीर्णं

तस्मिन्निति ऊर्ध्वगशक्तिधाम्नि । सुविस्तीर्ण-  
मिति प्रकृतापेक्षया ॥

तत्र च

ऊर्ध्वगेशः स्थितः प्रभुः ।

ऊर्ध्वगाख्याया नादान्तात्मनः शक्तेरीशो-  
ऽधिष्ठाता ॥

सच

चन्द्रार्बुदप्रतीकाशः

पञ्चवक्रस्त्रिलोचनः ॥१२२७॥

चन्द्रार्धशेखरः शान्तो

दशबाहुर्महातनुः ।

इन्धिकादिवृतो देवः

शूलपाणिर्जटाधरः ॥१२२८॥

शान्त इति नादपर्यन्तविश्वोपशमात् । ज-  
टाधरत्वादिकं प्राग्वत् ॥ १२२८ ॥

किञ्च

ऊर्ध्वगा तु कला तस्य

नित्यमुत्सङ्गगामिनी ।

इयदन्ता सदाशिवतत्त्वस्य व्याप्तिः । एव-  
मत्र सादाशिवे तत्त्वे सुशिवबिन्दुर्ध्वचन्द्रनिरो-  
धिकानादनादान्तरूपाणि पञ्च आवरणानि । तत्र  
सुशिवावरणे सदाशिवः, वक्राङ्गैकादशिका, स-  
कलाद्यष्टकं, ओङ्कारादिशिवदशकं, विजयादि-  
रुद्राष्टादशकमिति श्रीसदाशिवेन सह आवरण-

१२३० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५२९

देवता अष्टचत्वारिंशत् । आसनपद्मगतास्तु  
वामाद्या नव, विश्वाद्या नव, ताराद्या अष्टात्रिं-  
शदिति षट्पञ्चाशत् ज्ञानक्रिये पार्श्वगते इच्छा  
उत्सङ्गस्थेति सप्तोत्तरशतमत्र देवतानाम् । बि-  
न्द्वावरणे शान्त्यतीतेशः, शान्त्यतीता, निवृत्त्या-  
द्याश्चतस्र इति षट् देवताः । अर्धचन्द्रावरणे तु  
ज्योत्स्नादिशक्तिपञ्चकम् । निरोधिन्यां रुन्धन्या-  
दिशक्तिपञ्चकम् । ततो नादभट्टारकः । ततो  
नादान्तपदे इन्धिकाद्याश्चतस्र ऊर्ध्वगेश्वर ऊ-  
र्ध्वगा चेति षट् । एवमत्र सदाशिवतत्त्वे स-  
त्रिंशच्छतं देवतानाम् ॥

अथ शक्तितत्त्वे भुवनेशानादिशक्ति

ततः सुषुम्णाभुवनं

सुषुम्णा तत्र संस्थिता ॥१२२९॥

सुषुम्णारूपा देवता, यदधिष्ठानान्मध्यनाडी  
सुषुम्णेत्युच्यते ॥ १२२९ ॥

नच असावेव स्थिता, अपितु तत्प्रभुः

सुषुम्णेशः स्थितस्तत्र

चन्द्रकोट्ययुतप्रभः ।

दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च

श्वेतपद्मोपरिस्थितः ॥१२३०॥

शशाङ्कशेखरः श्रीमा-

न्पञ्चवक्रो महातनुः ।

किञ्च

इडा च पिङ्गला चैव

वामदक्षिणतः स्थिते ॥१२३१॥

सुषुम्णा तु वरारोहे

तुषारकणधूसरा ।

श्वेतपद्मकरा देवी

पद्ममालाविभूषिता ॥१२३२॥

पञ्चवक्रा सुशोभाढ्या

त्रिनेत्रा शूलधारिणी ।

तस्योत्सङ्गता देवी

ध्यातव्या साधकादिभिः ॥१२३३॥

तुषारधूसरा त्विति तुशब्दात् इडापिङ्गले  
इयामलोहिते इति तन्नान्तराज्ज्ञातव्यम् १२३३

एषा सुषुम्णा विश्वव्यापिनीत्याह

ग्रथितस्तु तथा सर्व-

स्त्वध्वायमधऊर्ध्वगः ।

ग्रथित उम्भितो व्याप्तः अधः अनन्तान्तः,  
ऊर्ध्वे शिवतत्त्वान्तः । सर्वोऽध्वेति शारीरो  
बाह्यश्च ॥

अतश्च विश्वव्यापकसुषुम्णादिशक्तिभित्ति-  
माश्रितो नादस्तदधःप्रसरणमार्गेण अधस्तनं  
सर्वमध्वानमधिष्ठितं मूलभूत ऊर्ध्वप्रसरणेन  
विभिद्य, नादान्तभूमिमारुह्य, ब्रह्मविलात्मनि  
शक्तितत्त्वे लीयते इत्याह

नाड्याधारस्तु नादो वै

भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ॥१२३४॥

अधःशक्त्या विनिर्गत्य

यावद्ब्रह्माणमूर्ध्वतः ।

नाड्या ब्रह्मविले लीन-

स्त्वव्यक्तध्वनिरक्षरः ॥१२३५॥

नदते सर्वभूतेषु

शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः ।

नाडिः सुषुम्णा आधारो यस्य । भित्त्वेत्यत्र  
 करणमध इत्युदयस्थानादुत्थिता क्रमेणारोह-  
 न्ती शक्तिः । ऊर्ध्वत इत्यूर्ध्वशक्त्या पूर्वोक्तप्रयो-  
 गतः स्पष्टीभूतया, ब्रह्मबिलान्तं निर्गत्य तत्रैव  
 तथा नाड्या सह लीनः श्लिष्टो भवति । सापि  
 हि नाडी तदन्तेति तत्रैव श्लिष्टा शक्तिद्वययो-  
 गाच्च नादस्यानञ्कस्य द्विकुब्जरूपत्वात् । स  
 च नादो

‘नादाख्यं यत्परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।’

इत्याम्नायान्तरोक्तनीत्या सर्वभूतेष्वव्यक्तध्वनि-  
 रूपः, अत एव अक्षरः अविचलत्स्वरूपो नदन्  
 वक्ष्यमाणघोषादिपरामर्शमयत्वेन स्थितः । य-  
 द्यपि ब्रह्मबिललीन इत्युक्तस्तथापि लयोऽस्य  
 सूक्ष्मतररूपेण शक्तिस्फुरत्तात्मना अवस्थानमत  
 एव शिवशक्त्या त्वधिष्ठित इत्युक्तं, नत्वत्यन्तं  
 नाश इत्यक्षर इत्युचितैवोक्तिः ॥

यत एवंविधा नादस्य व्याप्तिरतः

एवं ज्ञात्वा वरारोहे

शोधयेत्तं शिवाध्वरे ॥१२३६॥



१२३९श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ५३३

ततो ब्रह्मबिलं ज्ञेयं  
रुद्रकोट्यर्बुदान्वितम् ।

तत्र ब्रह्मा परो ज्ञेयः

शशाङ्कशतसप्रभः ॥१२३७॥

दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च

पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ।

त्रिशूलपाणिर्भगवा-

ञ्जटामुकुटमण्डितः ॥१२३८॥

ब्रह्मबिलं नाम आवरणमन्तरिव बहिर्भुवना-  
श्रयत्वेनापि स्थितम् । यद्यपि सार्धास्त्रिंशः कोट्यो  
मन्त्राणामुक्तास्तथापि तत्परिवारस्य असङ्ख्यत्वा-  
दत्रापि च तेषां सूक्ष्मतमेन रूपेण अवस्थितत्वा-  
द्दुद्रकोट्यर्बुदान्वितमित्युक्तम् । पर इति प्रागु-  
क्ताद्ब्रह्माण्डगतात्स्थूलाद्बुद्धितत्त्वगताच्च सूक्ष्मा-  
दुत्कृष्टः, अत एव शाक्तत्वादयं सितो दशबा-  
ह्वादिरूपश्च ॥ १२३८ ॥

किञ्च

ब्रह्माणी तु परा शक्ति-

र्या सा मोक्षपथे स्थिता ।

द्वारं या मोक्षमार्गस्य  
 रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥१२३९॥  
 मोक्षमार्गप्रदात्री च  
 ब्रह्मोत्सङ्गे च संस्थिता ।

परेत्यर्थात् । मोक्षपथे

‘.....शैवी मुखमिहोच्यते ।’ (वि० मै० २०)  
 इति स्थित्या ऊर्ध्वोन्मुखशक्तिमार्गे । अतश्च  
 अज्ञानिनः प्रति तदेव शक्तिपथात्मकं मो-  
 क्षद्वारमीश्वरेच्छया रुन्धाना स्थिता, ज्ञानिनः  
 प्रति मोक्षमार्गं प्रददाति तच्छीला ॥

यतो ब्रह्माणी एवंविधा, अतः प्रोक्तमन्त्रो-  
 च्चारक्रमेण

तां भित्त्वात्र वरारोहे

गन्तव्यमूर्ध्वतः प्रिये ॥१२४०॥

अत्रेति शक्तितत्त्वे यदूर्ध्वं शक्तिव्यापिनी-  
 समनाधाम, तत्रेत्यर्थः ॥ १२४० ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं स्थिता शक्तिः

प्रसुप्तभुजगाकृतिः ।

आधारो भुवनानां सा  
तां प्रवक्ष्यामि सुव्रते ॥१२४१॥

शक्तिरिति शक्तितत्त्वगतशक्त्यावरणम् । सा च  
प्रसुप्तभुजगस्य इव आकृतिर्यस्या इत्यनेन ब्र-  
ह्मबिलान्तमशेषमान्तरमुन्मिषितरूपत्वाद्विषमू-  
र्छितमिव कृत्वा निःस्पन्दरूपकुण्डलाकारतया  
स्थिता । सा च आन्तरेण क्रमेण ब्रह्मरन्ध्रो-  
परि त्वग्भूमिकां निविष्टा । आधार इयमेव अध  
ऊर्ध्वं च व्याप्य विश्वं धारयन्ती आधारशक्ति-  
रित्यर्थः । तां प्रवक्ष्यामीति तत्रस्थानि भुवनानि  
अधिष्ठातृदेवताद्वारेण वचमीत्यर्थः ॥ १२४१ ॥

तत्र

सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च  
तथा चान्यामृतामिता ।

शक्तिभूमेः सूक्ष्मत्वाद्वाह्यत्वापरिच्छिन्नत्व-  
योगात्तद्देवतानां तादृश्येव नामानि ॥

एतासां च

व्यापिनी मध्यतो ज्ञेया

एता एव तु

शेषाः पूर्वादितः क्रमात् ॥१२४२॥

सर्वाश्च एताः

पञ्चवक्रास्त्रिनेत्राश्च

सुतेजस्का महाबलाः ।

तदित्थं

शक्तितत्त्वं समाख्यातं

अत्र च सौषुम्णावरणे सुषुम्णा, तदीश्वरः,  
इडापिङ्गले चतस्रो देवताः, ब्रह्मबिलावरणे  
ब्रह्मा ब्रह्माणीति द्वे, शक्त्यावरणे सूक्ष्मादिदे-  
वतापञ्चकमित्येकादश शक्तितत्त्वे देवताः ॥

यच्च प्रागस्फुटेदन्ताहन्तासामानाधिकरण्या-  
भासात्सदाशिवतत्त्वं ज्ञानशक्तिप्रधानमुक्तं, तत्  
तदासूत्रकेच्छाशक्तिप्रधानं शक्तितत्त्वं विना  
न घटते । नहि किञ्चिदुच्छूनतारूपान्तरासू-  
त्राणां विना कस्याप्युदय इति सदाशिवतत्त्व-  
स्य भित्तिभूतं शक्तितत्त्वमुक्तम् । तदपि श-  
क्तिरूपत्वात्स्वाश्रयमपेक्षते इति इयतः शक्ति-  
तत्त्वान्तस्य विश्वस्य यदाश्रयस्तच्छिवतत्त्वमु-

१२४५श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५३७

क्तम् । तच्च शक्त्यन्ताध्वोत्तीर्णं, तदारोहक्रमे-  
णैव प्राप्यमित्थं च उपलभ्यतां नातिक्राम-  
तीति तत्रापि अतिसुसूक्ष्मतया भुवनस्थितिं  
वक्तुमाह

शिवतत्त्वं शृणु प्रिये ॥१२४३॥  
पुरश्रेष्ठैरनेकैस्तु  
समन्तात्परिवारितम् ।  
हेमप्राकाररचितं  
रत्नमाणिक्यमण्डितम् ॥१२४४॥  
अशेषभोगसम्पन्नं  
सर्वकामगुणोदयम् ।

धाराधिरूढे अत्रापि शिवतत्त्वे हेमप्राकारा-  
दिव्यवस्थेत्यहो वत अख्यातेर्महिमा । एवं च अ-  
भिदधदियत्पर्यन्तातिसुसूक्ष्मस्थित्या पृथिव्या-  
दीनां व्याप्तिरिति चिदानन्देच्छाज्ञानक्रिया-  
ख्यमेव शक्तिपञ्चकं गुणप्रधानताद्याभासनवै-  
चित्र्येण सप्तपञ्चकतत्त्वाभासरूपतया यथोत्त-  
रमाश्यानीभावप्रकर्षाद्भूतपञ्चकान्तेन रूपेण

स्फुरति । भूतपञ्चकमपि यथोर्ध्वं सूक्ष्मसूक्ष्म-  
तराद्याभासवैचित्र्येण प्रोक्तशक्तिपञ्चकात्मकेन  
गलिताश्यानीभावात्मना पूर्णेन रूपेण विकस-  
तीति पञ्चशक्तिसामरस्यमयं परमशिवतत्त्वमेव  
इत्थं

‘स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण तदेकं संव्यवस्थितम् ।’ (४।२९५)

इत्युक्तयुक्त्या विश्वात्मना अवस्थितम् । अत-  
स्तत्र तत्र पदे शिवरूपतया विश्वावभासवत्त्वेऽपि  
तथानवभासात्मकाज्ञानबन्धविनिवर्तनं दीक्षा-  
ज्ञानक्रमेण क्रियत इति शिक्षयति परमेश्वरः ।  
सर्वकामगुणोदयमिति सर्वेषामत्युत्तमभोगरू-  
पाणां कामानां गुणानां च सर्वज्ञत्वादीना-  
मुदयो यत्र यतश्चेति योज्यम् ॥

किञ्च

भुवनानि प्रवक्ष्यामि

तत्रैव संस्थितानि तु ॥१२४५॥

तानि च अधिष्ठातृमुखेन आह

व्यापकं व्योमरूपं च

अनन्तानाथनाश्रितम् ।

कारणानां पञ्चकं च

शिवतत्त्वे व्यवस्थितम् ॥१२४६॥

अनन्तेति त्रयस्य समाहारः ॥१२४६॥

किञ्च

तत्र पद्मं सुविस्तीर्ण-

मनन्तानन्तसम्भवम् ।

सुविस्तीर्णं प्रोक्तसर्वपद्मापेक्षया । समनन्त-  
रप्रोक्तानन्तादित्येतदावरेणात्प्रभृति अनन्तस्य  
अशेषविश्वस्य अनन्तमध्यानन्तान्तस्य सम्भवो  
यतः । अत एव प्रागनन्तासनमित्यनन्ताद्यन-  
न्तमध्यानन्तान्तमासनमनन्तासनमित्यस्माभि-  
र्व्याकारीति युक्तमुत्पश्यामः ॥

तस्य पद्मस्य मध्यस्थो

देवश्चायमनाश्रितः ॥१२४७॥

देवो द्योतनादिरूपः, न किञ्चिद्भुवनाध्व-  
वर्ति समाश्रितोऽपितु सर्वैर्भुवनेशैराश्रितः ॥

स च

पञ्चवक्रधरः शान्तः

सर्वज्ञः परमेश्वरः ।

दशबाहुर्महादीप्तः

सृष्टिसंहारकारकः ॥१२४८॥

सर्वानुग्रहकर्ता च

प्रणतार्तिविनाशनः ।

भुक्तिमुक्तिप्रदाता च

सूर्यकोट्यर्बुदप्रभः ॥१२४९॥

स्फुरन्मुकुटमाणिक्यः

समन्तादुपशोभितः ।

दिव्याम्बरधरो देवो

दिव्यगन्धानुलेपनः ॥१२५०॥

पद्मासनोन्नतोरस्कः

शशाङ्ककृतशेखरः ।

आबद्धमणिपर्यङ्क-

श्रामरोत्क्षेपवीजितः ॥१२५१॥

रुद्रकोट्यर्बुदानीकैः

समन्तादुपशोभितः ।

शान्त इति शक्त्यावरणपर्यन्तगतस्य भेद-



१२५४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्धोताख्यटीकोपेतम् । ५४१

संस्कारस्यापि प्रशमात् । पञ्चवक्त्रादित्वं प्राग्वत् ।  
सृष्टिसंहारौ स्थितिविलयावप्युपलक्षयतः । स-  
र्वेति यस्य यस्य अनुग्रह आयाति, तत एव प्रण-  
तार्तिविनाशन इति । एतत्प्राग्वत्साधकाभिप्रा-  
येण । एतदेव भुक्तिमुक्तीत्युक्त्या व्यक्तीकृतम् ।  
उन्नतोरस्को महोत्साहः ॥

किञ्च अत्र

व्यापिनी व्योमरूपा चा-

नन्तानाथा त्वनाश्रिता ॥१२५२॥

पञ्चवक्त्रा महावीर्या

दशबाह्विन्दुशेखराः ।

त्रिनेत्राः शूलहस्ताश्च

कारणैश्च समन्विताः ॥१२५३॥

पूर्वाद्युत्तरपर्यन्ता

एताश्चैव व्यवस्थिताः ।

कारणैरिति एतैरेव व्यापिनीप्रभृतिभिः स-  
म्यगन्वितास्तदभिन्ना इत्यर्थः । एता इत्यनाथा-  
न्ताश्चतस्रः ॥

पञ्चम्याः स्थितिमाह

अनाश्रितो मध्यगस्तु

संस्थितः प्रभुरव्ययः ॥१२५४॥

अनाश्रितकला देवी

तस्योत्सङ्गे च संस्थिता ।

एवमाचक्षाणस्य अयमाशयः—यच्छक्तिसम्बन्धादेव सर्वे शक्तिमन्तस्तत्तत्स्वकार्यं संपादयन्ति, अतश्च परमशिवपदमपि प्रस्फुरच्छक्तिस्फाररसमेव इह उपेयं, नतु शान्ताशेषशक्तिकम् । यस्तु शान्तव्यपदेशोऽत्र, स भेदप्रशमादिति ॥

उपसंहरति

एवं वै शिवतत्त्वं तु

कथितं तव सुन्दरि ॥१२५५॥

तदेतत्

शोधयित्वा ततश्चोर्ध्वं

शक्तिश्चैव परा स्मृता ।

समना नाम सा ज्ञेया

ततः शिवतत्त्वादूर्ध्वं त्वक्शेषस्थव्यापिनीप-  
दावस्थितानाश्रितभट्टारकापेक्षया तत्पदविश्रा-  
न्त्या ज्ञातव्या । एषा च सह मनसा सुसूक्ष्म-  
तमेन संवेदनेन वर्तते नतु संविदि त्रिभूमि-  
कामाप्तेति कृत्वा समना । यदुक्तं प्राक्

‘समनं क्रमविज्ञानं.....’ ।

इति ॥

अत ऊर्ध्वं मननव्यापारो नास्तीत्याह

मनश्चोर्ध्वं न जायते ॥१२५६॥

एषा च समना

परिपाट्या स्थितानां तु

पृथिव्यादिशिवावधौ ।

सर्वेषां कारणानां च

कर्तृभूता व्यवस्थिता ॥१२५७॥

सर्वेषामित्यनन्ताद्यनाश्रितान्तानाम् ॥१२५७॥

अतश्च इयं

विभर्त्यण्डान्यनेकानि

शिवेन समधिष्ठिता ।

‘पृथग्द्वयमसङ्ख्यातमेकमेकं पृथग्द्वयम् ।’ (२।५०)  
 इति श्रीमालिनीविजयोक्तनीत्या ब्रह्माण्डप्रकृ-  
 त्यण्डात्मकमण्डद्वयमसङ्ख्यातं मायाण्डशक्त्य-  
 ण्डद्वयं तु एकैकरूपमिति कृत्वा एषा शक्तिरने-  
 कानि अण्डानि अन्तःकृत्वा स्थितेति तच्छा-  
 स्त्रप्रक्रियापि अत्र उररीकृतैव ॥

शक्तित्वादेव चैषा शिवेन सम्यग्भेदव्याप्त्या  
 अधिष्ठितेति यदुक्तं, तत्स्फुटयति भाविपटला-  
 र्थैकीकारयुक्त्या

तत्रारूढस्तु कुरुते

शिवः परमकारणम् ॥१२५८॥

सृष्टिस्थितिसमाहारं

तिरोभावमनुग्रहम् ।

आरूढ इत्यशेषत्रिंश्वभावासूत्रणेन भित्ति-  
 कल्पमननमात्रात्मकैतच्छक्तिभूमिकां स्वामुल्ला-  
 स्येत्यर्थः । परमकारणमिति परमशिवः ॥

स हि

हेतुकर्ता महेशानः

सर्वकारणकारणम् ॥१२५९॥

१२६० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ५४५

सर्वेषां ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानां पृथिव्यादि-  
बीजान्तानामपि तेनैव तत्तद्भूमिकाग्रहणात्  
तथावभासितानां कारणानां कारणं स्वात्त्र्या-  
त्स्वभित्ताबुल्लासक इत्यर्थः । तथा महानीश्वरस्ते-  
षां तत्तदुचितविभवप्रदत्वेन सर्वातिशायी । क-  
र्तेति स्वतन्त्रः । हेतुरिति तेषामेव स्वे स्वे कर्मणि  
योजनप्रवर्तकं निमित्तम् ॥ १२५९ ॥

किंच

समना नाम या शक्तिः

सा तस्य करणं स्मृतम् ।

स्वशक्त्यैव विश्वमाभासयतीत्यर्थः ॥

यतः

तयाधितिष्ठेद्देवेशो

ह्यधःकारणपञ्चकम् ॥१२६०॥

तया स्वमननशक्त्या अनाश्रितादिव्याप्यन्तं  
सदाशिवाद्यशेषकारणत्वात्कारणपञ्चकमधिति-  
ष्ठेत् तदनुप्राणनतया स्वकार्यसामर्थ्ययुक्तं कु-  
र्यात् । तथाच शिव एव पररूपोऽनाश्रितादि-  
रूपतांगृह्णाति । तथा तदीया परा शक्तिरप्यना-  
श्रितादिशक्तिरूपतया स्फुरति ॥ १२६० ॥

तत्र तत्कारणपञ्चकमध्यात्प्रधानभूतस्य  
 अनाश्रितस्य देवस्य  
 कारणं सेयमाश्रिता ।

परमेश्वरेण स्वशक्त्या आभास्यमानः अना-  
 श्रितभट्टारकादिः परिग्रहवर्तिस्वस्वशक्तिसहित  
 एव आभास्यते । अतस्ता एव देव्यः अना-  
 श्रितादीनां स्वकार्यकारणतां भजन्ते ॥

तच्च एतच्छक्तियुक्तः

स वै प्रेरयते भूय-

स्त्वनाथं तु जगत्पतिम् ॥१२६१॥

भूय इत्यस्येदमाकूतं—यत्परमशिव एव गृ-  
 हीतानाश्रितभूमिको द्वितीयामिमां प्रेरणां  
 करोति ॥ १२६१ ॥

इत्थमेव च

अनाथश्चाप्यनन्तेश-

मनन्तो व्योमरूपिणम् ।

व्योमव्यापी महादेवो

व्यापिनं बोधयेत्प्रभुम् ॥१२६२॥

१२६३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५४७

एते च प्रोक्तस्वशक्तिसहिता एव प्रेरकाः  
प्रेर्याश्च ॥ १२६२ ॥

किंच

व्यापिनी करणं तस्य

कर्ता वै व्याप्यसौ प्रभुः ।

कर्तृत्वमेतदीयं कर्मप्रदर्शनेन अभिव्यनक्ति  
कर्मरूपा स्थिता माया

यदधः शक्तिकुण्डली ॥ १२६३ ॥

पूर्वोक्तकुण्डलाकारतया अशेषविश्वगर्भा  
शक्तिः शक्तिकुण्डलिनी, मायेत्यशेषासूत्रणा-  
देतदन्तोत्थापनभित्तिभूतत्वान्महामायारूपा,  
कुण्डलीति च्छान्दसत्वात्, यत् यस्मात् ए-  
तदीयक्रियाशक्तिव्यापकत्वात् कर्मरूपा स्थिता  
तेषां भगवानेतदाभासकत्वेन कर्ता सन् कर्मी-  
भूतः । यथोक्तं प्रत्यभिज्ञायां

‘आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति ।

ज्ञेयं नतु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य स्वतन्त्रता ॥’ १।(५।१५)

इति । तथा

‘कर्तृकर्मत्वतच्चैव कार्यकारणता ततः ।’ (२।४।२)

इति । स्पन्देऽपि

‘अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।’ (१।१४)  
इति ॥ १२६३ ॥

न केवलमसौ महामायात्मा शक्तिस्तस्य क-  
र्मतया स्थिता, यावत् तदन्तर्गतं तदुल्लास्यं च

नादविन्द्वात्मकं कार्यम्

एतच्चानन्तरपटले क्रमेण व्यक्तीकरिष्यति ॥

अतश्च अस्मात् व्यापिभट्टारकात्परमशि-  
वाधिष्ठितात्

इत्यादिजगदुद्भवः ।

महामायादिभूम्यन्तपरसूक्ष्मस्थूलवाच्यवा-  
चकात्मकाशेषविश्वोद्भवः । एष एव भगवां-  
स्तदाभासात्मना स्फुरतीत्यर्थः ॥

यत एवं समनाभूमिमाश्रित्य परमेश्वरः  
परसूक्ष्मस्थूलरूपं विश्वमाभासयति, अत एव  
आभास्यमानं

यत्सदाशिवपर्यन्तं

पार्थिवाद्यं च सुव्रते ॥१२६४॥

तत्सर्वं प्राकृतं ज्ञेयं

विनाशोत्पत्तिसंयुतम् ।



१२६६ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५४९

सदाशिवः अत्र पररूपः अनाश्रितभट्टारकः ।  
सूक्ष्मदृष्ट्या प्रकृतेर्विश्वकारणात्समनात् आयातं  
प्राकृतं, स्थूलदृष्ट्या तु सदाशिवतत्त्वात्प्रभृति  
क्षित्यन्ता चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या तत्त्वप्रसृतिः । प्रकृतेः  
शक्तितत्त्वात् शिवतत्त्वाभेदभाज आयातीति  
अत्र द्विविधो व्याख्याक्रमः प्रसिद्धः । तत्र आद्य  
एव ज्यायान्भाविपटले अनाश्रितस्यापि सृष्टिसं-  
हाराघातत्वाभिधानात् । एतच्च विनाशोत्पत्ति-  
मज्ज्ञेयं न पुनरत्र आधारपदे विश्रमितव्यं, अ-  
थच ज्ञेयं ज्ञेयमानतयैव ज्ञानोपारोहपरज्ञानै-  
कात्म्यापत्तियुक्त्या विलाय्यमित्यर्थः । उत्पत्ति-  
विनाशेति वक्तव्ये विपर्ययपाठः सृष्टिसंहारप-  
रम्पराया अनादित्वप्रतिपादनपरः ॥

एवं समनान्तमध्वानमुक्त्वा पूर्वोपक्रान्तं  
दीक्षाविधिमेव स्मारयति

या सा शक्तिः पुरा प्रोक्ता

समना त्वध्वमूर्धनि ॥१२६५॥

स्फुरत्सूर्यसहस्राभ-

किरणानन्तभास्वरा ।

ध्यात्वा चैतां समावाह्य  
स्थापयेत्तु विधानवित् ॥१२६६॥

उपचारं ततः कृत्वा  
वागीश्यावाहनं तथा ।

स्थापनं पूजनं चैव  
पशोर्यागं तथैव च ॥१२६७॥

गर्भधारित्वजनने  
अधिकारं तथैव च ।

योगं भोगं लयं चैव  
निष्कृतिं तदनन्तरम् ॥१२६८॥

भुवनाधिपहोमं च  
भुवनाधिपवासिनाम् ।

भुवनानां यथायोगं  
होमं कृत्वा वरानने ॥१२६९॥

त्रितत्त्वं शोधयेच्चातो-  
ऽवयवांश्च यथाक्रमम् ।

स्फुरदित्यादिना एतदाह—यथा विश्वमत्र

१२७० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५५१

आसूत्रितकल्पं प्रभामात्ररूपमव्यतिरिक्तश-  
क्त्यात्मकमिति । या सेत्यत्र मायेति केचित्  
पठन्ति । एतामिति शिवतत्त्वाधिष्ठातृशिवभ-  
ट्टारकात्मिकाम् । आवाहनादिः पूर्वोक्तक्रमात् ।  
उपचारः पूजा । वागीश्या आवाहनमत्र परस्व-  
रूपायाः । वागीशीस्थापनपूजनानन्तरं शिष्य-  
प्रोक्षण-ताडन-तद्धृत्प्रवेश-तच्चैतन्याकर्ष-तद्ब्रह्म-  
णादिपूर्वं वागीशीगर्भे तच्चैतन्यस्य योगः । ग-  
र्भधारित्वमेतत्पदोचितमहामन्त्रमयतौचित्येन ।  
भुवनानां, ये भुवनाधिपाः प्रधानभूतास्तेषां  
होमं कृत्वा, ये अन्ये तत्प्रधानभुवनापेक्षया  
भुवनान्तरवासिनस्तत्त्वगतावान्तरभुवननिष्ठा  
रुद्रास्तेषामपि । यथायोगमिति संक्षिप्तदीक्षायाम-  
न्तर्भावभावनयुक्त्या, अन्यत्र तु पृथक् होमं  
कृत्वा श्रावणादि कार्यम् । यद्यपि समनान्त-  
र्गतव्यापिनीपदे व्याप्यादिपञ्चकातिरिक्तानि  
भुवनेशान्तराणि न सन्ति, तथापि अस्य  
विधेः सर्वशेषत्वादेवमुक्तम् । पश्चादात्मविद्याशि-  
वाख्यं तत्त्वत्रयं शोधयेदिति शारीरवाचिक-  
मानसशुद्ध्यर्थं पूर्वोक्तहोमक्रमेण शुद्धं सम्पा-

दयेत् । एवंहि आचार्यः अस्मिञ्छिवयागे शरी-  
रादिव्यापाराविष्टशुद्धतत्त्वमय एव भवतीति  
दर्शयति । अवयवांश्चेति एतत्तत्त्वत्रयान्तर्व-  
र्तित्वात् मायान्तसदाशिवान्तानि तत्त्वान्येव  
अवयवानेतदन्तर्भावयुक्त्यैव होमकर्मणा शो-  
धयेत् । यथोक्तं पुरस्तात्

‘आत्मतत्त्वविभागेन धाम्ना वै जुहुयाच्छतम् ।  
सशब्दोच्चारयोगेन आत्मतत्त्वे तु होमयेत् ॥  
मायातत्त्वावधि ज्ञेयं दैशिकेन शिवाध्वरे ।  
विधिवैकल्यकर्मार्थं प्रायश्चित्तविशुद्धये ॥’ (४।२।१२)

इत्यादि ॥

अत्र च मध्ये निष्कृत्यनन्तरं

विश्लेषपाशच्छेदौ च

कृत्वा पूर्णां तु पातयेत् ॥१२७०॥

तदुक्तं प्राक्

‘विश्लेषो निष्कृतेर्भोगात्..... ।’ (४।१२६)

इत्यादि । अत्रच पाशच्छेदानन्तरं तद्धोमचै-  
तन्यैकभावनापूर्वं शिवेन पूर्णाहुतिः ॥१२७०॥

१२७१ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५५३

ततस्तच्चैतन्यस्य उद्धारात्मस्थीकार-तत्स्थी-  
कारान् कृत्वा व्याप्यादिभुवनेश्वराह्वान-तत्पू-  
जन-पुर्यष्टकांशार्पण-श्रावणा-विसर्जनादि कृत्वा  
प्रायश्चित्तहोमस्त्रितत्त्वयुक्त्या कर्तव्य इति ।  
ईदृशं क्रमं लेशतः स्मारयति

प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा

ततः किं कर्तव्यमित्याह

कर्तरीमभिमन्त्रयेत् ।

तथा च

शिखां छित्त्वा

पूर्वोक्तभावनामन्त्रादिक्रमेण

समर्प्येतां

कस्यचिद्धस्ते

शिशुं संस्नापयेद्गुरुः ॥१२७१॥

स्नानाय आदिशेत् । एवमिहापि शिखाच्छे-  
दविधेर्विशेषाचोदनात् यत् टीकाकारैर्निर्बीज-  
दीक्षाविषयत्वं प्राग्व्याख्यातं, तदसदेव मन्त-  
व्यम् ॥ १२७१ ॥

अथ

आचार्यः प्रयतो भूत्वा  
सकलीकरणादिकम् ।

कृत्वा ॥

सुचोऽग्रे तु शिखां कृत्वा

हुत्वा स्नायादनन्तरम् ॥१२७२॥

ततोऽपि

सकलीकरणं कृत्वा

आचार्यस्तु वरानने ।

शिशोरपि विधिं कृत्वा

प्राग्वन्मन्त्रन्यासादिरूपम् ॥

शिवकुम्भं समर्चयेत् ॥१२७३॥

तथा

भैरवं मध्यदेशस्थं

यागस्येत्यर्थात् ॥

किञ्च

भैरवाग्निं समर्चयेत् ।

आचार्यः पूजयेत् ॥

१२७६श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम्। ५५५

ततो भगवन्तं विज्ञप्य, पूर्वोक्तयुक्त्या यो-  
जनिकार्थं

पूर्णां सम्पूर्य विधिव-

द्वाममन्त्रमनुस्मरन् ॥१२७४॥

पूर्वोक्तलक्षणेनैव

प्रोच्चरेत्तं प्रयत्नतः ।

पूर्वोक्तं लक्षणं योजनिकोक्तसमस्तप्रमेयानु-  
सन्धिपूर्वपूर्णाहुतिप्रयोगरूपम् । तं मन्त्रम् ॥

तदत्र मन्त्रोच्चारणसरे

हेयाध्वानमधः कुर्व-

न्नेचयेत्तं वरानने ॥१२७५॥

यावत्सा समना शक्तिः

समनान्तस्य पाशत्वाद्धेयाध्वत्वम् । रेचये-  
दिति ऊर्ध्वेन इत्यर्थात् ॥

अथ उपादेयाध्वप्रवेशप्रमुखं परतत्त्वविश्रां-  
न्तिरूपां योजनिकामाह

तदूर्ध्वे चोन्मना स्मृता ।

मनो मननमात्ररूपमपि तत्र न क्रमते न

सम्भवति, अपितु मन्त्ररूपैव इयं दशेत्यर्थः ।  
अत एव अत्र प्राक्

‘व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् ।

तदा शिवत्वमायाति पशुर्मुक्तो भवार्णवात् ॥’ (४।४३७)

इत्युक्तम् ॥

यतश्च अत्र मननं न क्रमते, अत एव

नात्र कालः कलाश्वारो

न तत्त्वं नच देवताः ॥१२७६॥

कालः क्षणादिपरार्धान्तः । कला निवृत्त्या-  
दिशान्त्यतीतान्ताः । चारः प्राणवाहः । तत्त्वं तस्य  
भाव इति व्युत्पत्त्या तत्तद्भुवनावभासप्रमात्रा-  
द्यनुगततत्तत्सामान्याभासरूपम् । देवता ब्रह्मा-  
द्यनाश्रितान्ताः ॥ १२७६ ॥

किं तर्हि इदं

सुनिर्वाणं परं शुद्धं

गुरुवक्त्रं तदुच्यते ।

गुरोः परमशिवस्य वक्त्रं प्राष्ट्युपायः । यदुक्तं  
त्रिशिरोभैरवे

‘गुरोर्गुरुतरा शक्तिः.....।’

इति ॥



१२७८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५५७

अतश्च

तदतीतं वरारोहे

परं तत्त्वमनामयम् ॥१२७७॥

तामपि अतीतं तदीयपार्थन्तिकविश्रान्तिरूपं,  
न पुनरसौ समनावदतिक्रमणीया भवति सु-  
निर्वाणमित्यभिधानात् । वरारोहे इति प्राग्वत् ।  
परं विश्वोत्तीर्णं विश्वमयत्वात्पूर्णं च । तस्य क्षि-  
त्यादेरुन्मनान्तस्य सर्वस्य भावश्चित्प्रकाशमयः  
स्वभाव इति व्युत्पत्त्या तत्त्वं पारमार्थिकं स्वरूपं  
नतु पृथ्वीतत्त्वादिवत्काठिन्यादिवेद्याभासरू-  
पम् । अनामयमिति न विद्यते आमयः अख्या-  
तिर्यत्र तत् । उक्तं च त्रिकसारे

‘विन्दुनादात्मकैर्देहैः शान्तैश्च शिवसम्भवैः ।

अतीतस्तु भवेद्देवो निरञ्जनः परः शिवः ॥’

इति ॥ १२७७ ॥

यत एवमतः

गुरुवक्त्रप्रयोगेण

तस्मिन्योज्येत शाश्वते ।

निष्कम्पे कारणातीते  
 विरजे निर्मले शुभे ॥१२७८॥  
 सर्वज्ञे परमे तत्त्वे  
 व्योमातीते ह्यतीन्द्रिये ।

गुरुवक्त्रे उन्मनायां यः प्रकृष्टयोगः एका-  
 त्म्यं, तेन

‘व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् ।’ (४।४३७)  
 इत्युक्तरूपेण तदनुप्रवेशतद्वष्टम्भात्मना ।  
 योज्येतेति स्वात्मना सह शिष्यात्मा तत्सा-  
 मरस्यमाप्येत । यथोक्तं

‘तस्मिन् युक्तः परे तत्त्वे सार्वज्ञ्यादिगुणान्वितः ।

शिव एको भवेन्नित्यमविभागेन सर्वशः ॥’ (४।४०२)  
 इति । शाश्वते नित्योदिते, अत एव निष्कम्पे  
 सर्वदा व्यवहारदशास्वपि विमलचिद्धनैकरूपे ।  
 कारणानि ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानि अतीते तद-  
 नुभवविलक्षणे अशेषविश्वाभासमये इत्यर्थः ।  
 अशेषविश्वप्रकाशमपिच एतत् न तेन विश्वेन  
 मनागपि उपहितं तस्य विश्वस्य तत्प्रकाशैकरूप-  
 त्वादित्यतो विरजस्कत्वात् निर्मले । अतश्च  
 शुभे परश्रेयःस्वभावे । सर्वं च तत् ज्ञं च तदिति

१२८०श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् । ५५९

सर्वज्ञं तस्मिन् विश्वाद्द्वयप्रकाशरूपे परमे तत्त्वे ।  
व्योम्नः शून्यातिशून्यपदस्यापि अतीतमत्ययः  
प्रशमो यत्र तस्मिन् । अतीन्द्रिय इति सदा  
सर्वस्य सर्वत्र च स्वप्रकाशैकपरमार्थे ॥

उपसंहरति

इत्यध्वा चैष वै प्रोक्तः

समासेन मयानघे ॥ १२७९ ॥

चकारात् तच्छुद्धिपरिकर्मापि । एष इति  
अध्वान्तरव्याप्तो भुवनाध्वा ॥ १२७९ ॥

नच अयं दीक्षायां शोधनार्थमेव इत्थमुक्तः,  
अपितु एतावत्समस्तप्रमेयकरणे परप्रमात्रावे-  
शमपि ज्ञानशालिनामुन्मीलयतीत्याह

ज्ञात्वा चैवं महादेवि

प्रयाति परमं पदम् ।

एवमुक्तरूपमिमध्वानं यः कश्चित्प्रमेयतया  
परिच्छिनत्ति, स परां प्रमातृतामाविशति ॥

आचार्यः पुनः

देहे देवे च शिष्ये च

कलशे ह्यग्निमध्यतः ॥१२८०॥

एवं ज्ञात्वा वरारोहे  
मुच्यते मोचयत्यपि ।

‘साक्षात्स्वदेहसंस्थोऽहं कर्तानुग्रहकर्मणाम् ।’

इत्युक्तत्वात् आदौ देहे वास्तवीं सर्वाध्वमयतां  
जानीयात्, येन तावदशेषाध्वशरीरः परभैरवा-  
विष्टो भवति । ततो देवादावधिकरणचतुष्टये  
स्वाहम्भावाभेदप्रथां तथैव जानन्मुच्यते सर्वा-  
त्मकपरभैरवतामेति । तथाविधस्वात्माभेदेन  
च अनुग्राह्यानपि पश्यन्मोचयति

‘मत्समत्वं गतो जन्तुर्मुक्त इत्यभिधीयते ।’

इति स्थित्या परभैरवरूपानेव संपाद्यतीति  
शिवम् ॥ १२८० ॥

ग्रन्थग्रन्थिविभेदनं प्रतिपदं पूर्वापरालोचनं  
तात्त्वी युक्तिरभङ्गुरान्तरबहिस्तत्त्वैक्यसन्दर्शनम् ।  
सम्यक्सङ्कलनाः पुरेशविषयाः पूर्णाद्वयामर्शनं  
स्वाच्छन्दे भुवनाध्वनीह तदियत्किञ्चिन्मया द्योतितम् ॥

इति श्रीस्वच्छन्दोद्घोते भुवनाध्वदीक्षाविधिर्नाम

दशमः पटलः ॥ १० ॥